

พระชนมชีพส่วนพระองค์

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ

เมื่อเช้าตรู่วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ คณะผู้ก่อการซึ่งเรียกตนเองว่า "คณะราษฎร" ได้ทำการยึดการปกครองแผ่นดินของไทยไว้ได้สำเร็จ ยังผลให้ฐานะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพต้องเปลี่ยนแปลงไปควย ทั้งนี้เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังไกลกังวล อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ คณะผู้ก่อการจึงต้องจับกุมบรรดาเจ้านายเชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่มีความสำคัญในวงการเมือง และการปกครองของประเทศ ซึ่งประทับอยู่ในพระนครขณะนั้นไปคุมขังเป็นทั้วประกันไว้ก่อน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ เป็นต้น

ครั้นถึงวันที่ ๒๘ มิถุนายน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพก็ทรงได้รับการปลดปล่อยให้เสด็จกลับวังที่ประทับได้ เพราะพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับข้อเสนอของคณะผู้ก่อการ และทรงมีพระบรมราชานุมัติที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับแรกให้ปวงชนชาวไทยแล้ว อย่างไรก็ตาม กิติ ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองครั้งนี้เอง คณะผู้ก่อการได้จัดตั้งรัฐบาลขึ้นใหม่ และลดสิทธิและอำนาจของเจ้านาย เช่นปลดเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ของประเทศออกเกือบหมด แม้แต่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสภาที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงว่าการอยู่ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ไม่มีเงินเดือนก็ให้ลดเลิกลงในคราวนี้ด้วย ดังนั้น พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงเป็นปีสุดท้ายแห่งการรับราชการในพระชนมชีพ

^๑ หลวงวิจิตรวาทการ, การเมืองการปกครองของกรุงสยาม (พระนคร : ร.พ.ไทยใหม่ ๒๔๗๕), หน้า ๑๒๐

ของพระองค์ท่าน รวมเวลาที่ทรงรับราชการมาถึง ๕๖ ปี^๒ (พ.ศ. ๒๔๑๙ - ๒๔๗๕)

หลังจากนั้นแล้ว สมเด็จพระยาตากวรวงราชานุภาพก็ได้เสด็จไปประทับพักผ่อนพระอิริยาบถเงียบ ๆ ตามคำแนะนำของแพทย์ ณ สำนักศึกษกุล อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จนครบ ๑ ปี จึงทรงคัดสรรพระทัยกราบบังคมลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อเสด็จไปประทับที่ป็นังต่อไป ทรงมีเหตุผลสวนพระองค์ว่า "ต้องการความสงบ และจะไปไหนจากการเมือง"^๓ ดังที่ปรากฏอยู่ชัดเจน "ในพระคัวร์สที่ประทานพระโอรสและพระธิดาไว้ดังนี้

"พอยังมีลูกศิษย์และเพื่อนฝูงมากทั่วพระราชอาณาจักร เขาไม่มาหาก็คือ เป็นเอกัตัญญู ถ้ามักจะถูกหาว่าเป็นพวกเจ้า เราให้สุขเขาไม่ได้ก็อย่าให้ทุกข์เขาไปไหนดีกว่า เขาก็สบาย เราก็กสบาย"^๔

การที่สมเด็จพระยาตากวรวงราชานุภาพทรงเลือกป็นังเป็นที่ประทับนั้น ม.จ. พูนพิศมัย ทรงบรรยายไว้ว่า

"....ควยคิดว่าป็นังเป็นที่สงบเงียบ มีทั้งอากาศเช้าและอากาศทะเล สำหรับเปลี่ยนอากาศ, มีไฟมีน้ำใช้ได้ดี, มีโรงพยาบาล, มีหมอที่เชื่อถือได้, มีหอสมุดให้หาความรู้, มีเพื่อนฝูงที่คั้งเจก, แหกและฝรั่ง ทั้งไม่ไกลและไม่ไกลเกินไปทั้งสองสถาน...."^๕

^๒ ม.จ. พูนพิศมัย คีศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาตากวรวงราชานุภาพ, หน้า ๕๕

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔

^๔ เรื่องเดียวกัน.

^๕ ม.จ. พูนพิศมัย คีศกุล, "เมื่อป็นังแตก" ใน, รวมชุดสารคดี (พระนคร : ร.พ. เจริญธรรม, ๒๕๐๐), หน้า ๒๐๐

พระองค์ท่านเสด็จไปป็นิ่งใน พ.ศ. ๒๕๓๖ โดยมีพระธิดาอีกสอง
สามองค์เป็นผู้ติดตามเพื่อถวายการปรนนิบัติ และประทับอยู่ที่บ้านชินนามอน (Cimanon
Hall) เลขที่ ๒๐๖ ถนนกาลเว (Kalawei Road) ขณะนั้นทรงมีพระชันษาได้ ๗๑
ปีแล้ว จึงเป็นเวลาสมควรที่จะได้ทรงพักผ่อนอย่างเต็มที่

ตลอดเวลาที่ประทับอยู่ที่ป็นิ่ง สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรง
ดำเนินพระชนม์ชีพอย่างเรียบง่ายสงบ และมีรัชสัดถวายเงินปีที่ถูกตัดลงแล้วเหลือปีละ ๖,๐๐๐
บาท รวมกับเบี้ยบำนาญที่ถูกตัดลงจากเดือนละ ๓,๖๐๐ บาท เป็น ๑,๕๐๐ บาท^๗
ทรงเป็นเจ้านายที่ยากจนเงินทองก็จริง แต่ที่ทรงยึดมั่นในพระเกียรติยศและทรงถือพระ
องค์เป็นอย่างยิ่งในอันที่จะไม่ขอความช่วยเหลือจากผู้อื่นผู้ใดโดยเฉพาะในเวลาที่มีพระ
-ชาตาคกลอับ- ยังมีเรื่องปรากฏเป็นพยานหลักฐานอยู่ว่า วันหนึ่ง ในขณะที่ประทับอยู่ใน
เรือเพื่อจะเสด็จข้ามปากไปเมืองไทรบุรี ทรงพบกับนายมังกร สามเสน ซึ่งได้กราบทูล
ขอให้พระองค์ท่านเสด็จกลับพระนครเสียก่อนที่รัฐบาลจะตัดเงินปีของเจ้านายที่ประทับลี้-
ภัยการเมืองในต่างประเทศ ตามที่ไทรทราบข่าวมา และเพราะทราบดีว่าพระองค์ท่านมิ
ใช่เจ้าที่ทรงมีเงินทอง จึงไม่ยากเห็นทรงลำบากในเวลาที่มีพระชราแล้ว ขณะนั้น
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีพระชันษาได้ ๗๘ ปีแล้ว เมื่อนายมังกรกล่าวจบ
พระองค์ท่านทรงมีพระพักตร์แดง ทรงยึดพระองค์ทรงแล้วตรัสว่า "ขอใจคุณมาก แดกรม
คำรงซื้อไม้ไค้ถวายเงิน ถ้าจะให้คุณเขาลงเพื่อเงินแล้ว เป็นอันไม่กลับ... ฉันมีมากก็
ใช้มาก มีน้อยก็ใช้น้อย อายุถึงปานนี้แล้ว เหตุใดจะเอาวันเหลือข้างหน้าอีก ๒ - ๓ วัน

๖ "ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีถึงสมเด็จพระ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฉบับลงวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน
พ.ศ. ๒๔๓๖" ใน สาส์นสมเด็จ เล่ม ๓ (พระนคร: ร.พ.คุรุสภา, ๒๕๐๕),
หน้า ๗๐

๗ ม.จ. พูนพิศมัย คิศจกุล, พระประวัติลูกเกล้า, หน้า ๗๗, ๘๖

มาดวันข้างหลังที่ไต่เข้ามาแล้วเสียเล่า^๘ เพราะเหตุนี้เองพระองค์ท่านจึงทรงตัดสินพระทัยประทับอยู่ที่ป็นังตอไปโดยไม่มีกำหนดว่าจะเสด็จกลับเมื่อใด

ต่อมาในปีเดียวกันนั้นเอง ก็ทรงถูกตัดเงินปีและเบี้ยหวัดอันเป็นเงินส่วนที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทาน คงเหลือแต่เงินเบี้ยบำนาญที่ถูกตัดลงอีกเหลือเดือนละ ๘๖๐ บาท แต่อย่างเดียวนั่น พระองค์ท่านถึงกับมีรับสั่งให้พระธิดาตัดรายจ่ายลงให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ นอกจากนั้นพระธิดายังได้ทรงช่วยกันทำสวนครัวปลูกผักก็ไม่ขายหารายได้เพิ่มเติมอีกด้วย ทรงได้รับความลำบากมาก แต่ที่ทรงมีความอดทนเป็นอย่างยิ่ง สมกับพระนามวรรคหนึ่งที่ได้รับพระราชทานว่า "ขันติ สัตยศรีสุจริต ธาตุ" ^๙ แต่กระนั้นที่ทรงดำเนินพระชนม์ชีพอยู่ได้ด้วยความผาสุก และนาสรรเสริญยิ่ง- อยางที่น้อยคนนักที่จะสามารถกระทำได้ เช่นพระองค์ท่าน

อย่างไรก็ดี สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพก็ยังมีพระหฤทัยผูกพันรักชาติบ้านเกิดเมืองนอนของพระองค์อย่างมั่นคงตลอดมา ดังจะเห็นได้จากการที่พระโอรสพระองค์หนึ่งซึ่งทรงเป็นนักเรียนทุนของกระทรวงมหาดไทย ณ ประเทศอังกฤษได้รับคำสั่งจากรัฐบาลเรียกตัวกลับ ได้เสด็จมานไปเฝ้าพระองค์ท่านที่ป็นัง พระองค์ท่านตรัสกับพระโอรสว่า

"เธอต้องเข้าไปรายงานตัวแก่กระทรวง ถ้าเขาเอาไว้ในราชการก็ต้องอยู่ เพราะเราเกิดมาเป็นเจ้า ต้องให้ชีวิตแก่บ้านเมืองก่อน แต่ถาบ้านเมืองไม่ต้องการก็อย่าคุกเขาลงของาน จงไปชุกคินกินหญ้า"^{๑๐}

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓

^๙ สมภพ จันทรประภา "สมเด็จพระยาคำรง ๖ องค์การสหประชาชาติฉลองวันประสูติครบรอบร้อยปี ในฐานะทรงเป็นคณสำคัญของโลก, " สยามรัฐสัปตคทาวิจารณ์" ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑ (กรกฎาคม ๒๕๐๕), หน้า ๓๗

^{๑๐} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติอุบลเกล้า, หน้า ๘๖

อีกครั้งหนึ่งสตรีชาวเคมมารักคนหนึ่งได้เขาเฝ้าพระองค์ท่านที่บ้าน
ชินนามอน และกราบทูลขอให้ทรงเลาเหตุการณ์ของเมืองไทยตอน ร.ศ. ๑๑๒ ที่เกี่ยว
ของกับชาวเคมมารักให้ฟัง เพราะจะนำไปเขียนเป็นบทละครมหาอุปการ สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตอบปฏิเสธ เพราะทรงมีพระคำริวิภา เรื่องนี้เป็นเรื่อง
เกี่ยวกับการเมืองระหว่างประเทศ ถ้าหากใครเล่าไปอาจมีผลเสียหายอย่างใดอย่าง
หนึ่งในภายหลังก็ได้ ดังที่ทรงแถลงกับสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ไว้ว่า

"ความรูเห็นทั้งปวงที่ได้มาโดยตำแหน่งหน้าที่ราชการทั้งนั้น ชรรถมา
ที่ได้เป็นรัฐบุรุษของบ้านเมืองถึงจะออกจากตำแหน่งหน้าที่ไปแล้ว ก็ไม่สามารถปลดเปลื้อง
ความรับผิดชอบในหนหลังให้ขาดได้ทีเดียว เปรียบว่าถ้ามอมฉันทบอเรื่องให้เขาไปแต่ง
โอเปร่า ถ้าฝรั่งเศสหรือชาติใดไม่พอใจหรือต่อว่าคอชนรัฐบาลไทย ก็เหมือน
มอมฉันทำความลำบากให้กับคนภายหลัง...."

พระกิจวัตรตามปกติที่ทรงปฏิบัติในขณะที่ประทับอยู่ที่ป็นังนั้นนอกจาก
เสด็จไปทรงพักผ่อนตามที่ต่าง ๆ และทรงกอล์ฟเป็นบางเวลาแล้ว ก็ทรงอ่านและทรง
พระนิพนธ์หนังสือเกี่ยวกับการคนควาหรือวิจัยต่าง ๆ ตลอดจนประวัติศาสตร์และเรื่อง-
เบ็ดเตล็ด ซึ่งยังประโยชน์ใหญ่หลวงให้แก่ประเทศชาติอีกทางหนึ่งด้วย อนึ่งได้ทรง
มีลายพระหัตถ์โต้ตอบกับสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่ง
ทรงเป็นทั้งพระอนุชารวมสมเด็จพระบรมชนกนาถและทรงเป็นพระสหายสนิท

๑๑ "ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีถึง
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฉบับลงวันที่ ๑๕
กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๕" ใน, สาส์นสมเด็จ เล่ม ๓ (พระนคร : กรมศิลปากร,
๒๔๙๕), หน้า ๖๐๑

ที่สุดของพระองค์ท่าน ตลอดเวลาที่ประทับอยู่ที่นั่น เป็นลายพระหัตถ์รวม ๕๖๕ ฉบับ ซึ่งปรากฏว่าเมื่อสมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพสิ้นพระชนม์ลงแล้ว ลายพระหัตถ์เหล่านี้ได้กลายเป็นวรรณกรรมอันล้ำค่าของไทยซึ่งมีทั้งเรื่อง ประวัติศาสตร์ ภาษาศาสตร์ วรรณคดี โบราณคดี และ เรื่องเบ็ดเตล็ดอันน่าร่ำรวมอยู่ทั้งสิ้น

ตามปกติมักทรงพระนิพนธ์หนังสือในตอนเช้า ตอนบ่ายและเย็นเป็น เวลาสำหรับทรงพักผ่อนและเสด็จไปตามที่ต่าง ๆ ส่วนในตอนค่ำจะทรงพระอักษรอยู่จนถึงเวลาเช้าพระบรรทม พระนิพนธ์ที่มีชื่อเสียงของพระองค์ท่านส่วนใหญ่สำเร็จที่ปีนัง รวมหนังสือที่ทรงพระนิพนธ์ในครั้งนั้นประมาณ ๑๐๐ เรื่อง ซึ่งยังผลให้พระองค์ท่านผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเป็นองค์การอันล้ำค่าของวงวรรณกรรมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จนอาจกล่าวได้ว่า ไม่มีนักอ่านและนักเขียนคนไทยคนใดในปัจจุบันนี้จะไม่รู้จักพระนามสมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพเลย

แม้ว่าจะทรงพระชราแล้ว พระอุทิศหาวิธีที่จะหาได้หย่อนลงไม่ กลับทรงใช้เวลาในการศึกษาคนควาเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ ดังปรากฏว่าได้ทรงศึกษาเรื่องก่อนประวัติศาสตร์กับศาสตราจารย์คัลเลนเฟน (Dr. Kullenfen) ผู้เชี่ยวชาญเรื่องก่อนประวัติศาสตร์ชาวฮอลันดา ซึ่งทำการชุกคนของโบราณอยู่ในแหลมมลายูในเวลานั้น^{๑๒} อันที่จริงสมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพทรงสนพระทัย และทรงมีพื้นความรู้ในเรื่องก่อนประวัติศาสตร์และโบราณคดีอยู่แล้ว พิจารณาจากการที่ไดทรงสนับสนุนการสืบ

^{๑๒}

"ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักรพรรดิราชานุภาพ ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฉบับลงวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๗" ใน สาส์นสมเด็จ ภาค ๑, หน้า ๔๔๕ - ๔๔๘

คน เรื่องก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยในสมัยที่ทรงดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสมัยแรก
 อยู่ เช่น ทรงจัดรวบรวมของก่อนประวัติศาสตร์ที่ขุดค้นได้ในดินแดนไทย แสดงไว้ใน
 พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครเพื่อให้เป็นหลักฐานสำหรับผู้ที่ต้องการคนควาสอบสวนต่อมา
 และใน พ.ศ. ๒๔๗๔ เมื่อศาสตราจารย์ซาร์สิน (Dr. Fritz Sarsin) ชาวสวีต เข้า
 มาทำงานวิจัยเรื่องก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
 ก็ทรงสนับสนุนให้มีการสืบค้นหลายแห่ง เช่น ที่ เชียงราย ลพบุรี และราชบุรี เป็นต้น ครั้น
 เมื่อกลับไปแล้ว ศาสตราจารย์ซาร์สินเขียนรายงานการวิจัยเรื่อง Prehistoric
 Researches in Siam และได้ออกวางขายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา-
 คำรงราชานุภาพไว้อย่างมาก ^{๑๓} เพราะเหตุนี้ เมื่อได้ทรงรู้จักกับศาสตราจารย์
 คัลเลนเพนที่ปารีส จึงเป็นเหตุจูงพระทัยให้ทรงศึกษาเรื่องก่อนประวัติศาสตร์อีกโดย
 ละเอียก พระองค์ท่านทรงศึกษาเรื่องนี้โดยอาศัยการคนควาจากหนังสือต่าง ๆ ประกอบ
 กับการซักถามศาสตราจารย์คัลเลนเพน และเสด็จไปทอดพระเนตรการขุดค้นของโบราณ
 ในแหลมมลายูด้วย ดังมีรายละเอียดปรากฏอยู่ในลายพระหัตถ์หลายรายงานให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า
 กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงทราบเป็นระยะ ๆ ครั้นต่อมาโปรดให้พิมพ์เป็นเล่ม ครั้ง
 แรกเมื่อ พ. ศ. ๒๔๗๕ อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพก็ทรงได้รับ
 ถวายความยกย่องว่า ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์ไทยพระองค์แรกที่ทรงเปิดทางการศึกษา
 เรื่องก่อนประวัติศาสตร์ และทรงวางแนวการศึกษาเรื่องนี้ไว้ด้วย ซึ่งนักศึกษารุ่นหลัง
 เป็นหนี้พระคุณของพระองค์ท่านเป็นอย่างมาก

^{๑๓} วิทย์ พินคันเงิน, "ผู้เบิกทางเรื่องก่อนประวัติศาสตร์," จันทร์เกษม, ฉบับที่ ๘๖
 (พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๐๕), หน้า ๖๖

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงบำเพ็ญพระองค์สมดัง
พระปณิธานที่ทรงตั้งไว้แต่แรกว่า จะทรงรักษาความบริสุทธิ์ไว้ในพงศาวดารว่า มิได้ทรง
ยุ่งเกี่ยวและเป็นพรรคพวกทางการเมืองแต่อย่างใด และจะไม่ทรงทำให้ผู้หนึ่งผู้ใด
ต้องเดือดร้อนว่าเป็นพรรคพวกกับพระองค์ แต่กระนั้นพระองค์ท่านก็ได้ประทานความ
ช่วยเหลือในกานตาง ๆ ให้กับคนทั่วไป โดยเฉพาะในเรื่องเกี่ยวกับวิชาความรู้ เช่น
ทรงตอบปัญหาใหญ่ที่เขียนจดหมายมาทูลถามเรื่องต่าง ๆ อยู่เป็นเนืองนิจ มีหลวงบริบาล-
บุรีรัตน์ พระยาอนุমানราชชน พระยาอินทรมนตรี พระยานครพระราม และชาวต่าง-
ประเทศบางท่านเป็นต้น ปัญหาที่มีผู้เขียนทูลถามมาส่วนใหญ่มักเป็นปัญหาทางประวัติ-
ศาสตร์และโบราณคดี ในการทบทวนปัญหาเหล่านั้นทรงค้นหาหาหลักฐานก่อนแล้วจึงทรง
เขียนตอบอย่างมีหลักเกณฑ์ เรื่องใที่ทรงสงสัยไม่แนพระทัยก็ทรงบอกไว้ด้วยเสมอ
ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่ามีไ้ทรงเป็นผู้ที่ยึดถือความคิดของพระองค์เป็นใหญ่ อยากรู้ก็
การที่ทรงคนควาเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอก็เป็นทางที่ทำให้ทรงผลิตผลิตพระทัย
เพราะไปรคในทางนั้นอยู่แล้ว^{๑๔}

นอกจากการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ภายในเมืองป็นิ่งเพื่อทรงพัก
นอนพระอิริยาบถอันมีอยู่เป็นกิจวัตรแล้ว ยังได้เสด็จไปรวมพิธีการของคนต่างชาติ
ต่างศาสนาตามทีทรงไ้รับเชิญเป็นครั้งคราว เป็นโอกาสให้ไ้ทรงเรียนรู้ประเพณีและ
วัฒนธรรมของคนต่างชาติในคราวนั้นหลายประการ อนึ่ง ทรงมีพระอัชฌาศัยไปรคการ
คบหาสมาคมด้วยนักปราชญ์ราชบัณฑิตตลอดมาจนถึงคนพื้นเมืองในต่างเทศต่างถิ่นได้
โดยไม่ทรงถือพระองค์แต่อย่างใด เพราะเหตุนั้นเมื่อเสด็จไปที่ใดก็ทรงไ้รับการต้อนรับ
รับเป็นอย่างดีและทรงไ้รับความนับถืออย่างสุจริตใจจากชาวต่างประเทศโดยทั่วไป

^{๑๔} มีรายละเอียดปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์ "สาส์นสมเด็จ" ทุกเล่ม

อนึ่ง ในระหว่างนั้นยังทรงพระอุทิศสาหะเสด็จประพาสชวาและ
 สุมาตราอีกถึง ๓ ครั้ง คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ พ.ศ. ๒๔๗๗ และ พ.ศ. ๒๔๘๑
 ตามลำดับ การเสด็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ นั้นทรงมีความมุ่งหมายสำคัญเพื่อจะส่งเสด็จ
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ เสด็จพระราชดำเนินยุโรปซึ่งเสด็จมานเกาะ
 สุมาตรา ส่วนการเสด็จอีก ๒ ครั้งหลังทรงมีจุดประสงค์เพื่อจะทรงเยี่ยมเยียนพระ
 ประยูรญาติซึ่งประทับอยู่ที่นั่น และเพื่อทอศพระเนตรโบราณสถานและวัตถุอันลือชื่อของ
 ชวาควย อันเป็นเหตุให้ทรงรู้จักของขี้บรรกที่มีอยู่ในชวาทุกอย่าง และใน
 พ.ศ. ๒๔๗๗ นั้นเองที่ทรงไคร้รับเชิญให้เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ของราชบัณฑิตยสภาที่เมือง
 ปะเตเวียควย นับเป็นเกียรติสูงส่งที่ชาวต่างประเทศน้อยคนจะได้รับ เชนพระองค์ท่าน ๑๕

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๘๔ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพก็ได้เสด็จประพาสประเทศ
 พม่าอีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อทอศพระเนตรของโบราณอีกเช่นกัน ครั้งมีรายละเอียด
 ปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์เรื่อง "เที่ยวเมืองพม่า" การเสด็จประพาสประเทศใกล้เคียง
 ดังกล่าวนั้นเป็นผลที่ต่อพระองค์ท่านเป็นอเนกประการ อย่างน้อยที่สุดก็ยังผลให้พระองค์
 ท่านทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
 เสมอเหมือนได้โดยยาก

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพำนักอยู่ที่ปิ้งตั้งแต่
 พ.ศ. ๒๔๗๖ จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๔ ครั้นสงครามมหาเอเชียบูรพาอุบัติขึ้น ญี่ปุ่นเข้า
 โจมตีและยึดเกาะปิ้งดินแดนของอังกฤษซึ่งเป็นฝ่ายสัมพันธมิตรไว้ได้ ปิ้งจึงกลายเป็น
 ยุทธภูมิ เป็นเหตุให้พระองค์ท่านมีพระดำริจะเสด็จกลับเมืองไทย ประกอบกับในเวลานั้น

๑๕ "ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีถึงสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฉบับลงวันที่ ๒๐ กรกฎาคม
 พ.ศ. ๒๔๗๗" ใน, สาส์นสมเด็จ เล่ม ๔ (พระนคร: ร.พ.คุรุสภา, ๒๕๐๕),
 หน้า ๔๔๘

พระองค์ท่านทรงเริ่มประชวรด้วยโรคพระหทัยพิการและทรงพระชรามากแล้ว หมอดี ๆ ถูกจับเป็นเชลยเกือบหมด แต่ยังไม่สามารถเสด็จกลับได้โดยทันที ต้องทรงเสวยประทับอยู่ที่ปิ่นังต่อมาอีก ๑ ปี ด้วยความยากลำบากแสนสาหัส เพราะต้องเผชิญกับปัญหาทางการเงินและภัยอันตรายจากสงคราม แต่ได้ทรงรอดพ้นภัยพิบัติมาได้ จนกระทั่งใน พ.ศ. ๒๔๘๕ ม.จ. พิสิษฐดิษพงษ์ ดิศกุล พระโอรสผู้ทำงานในหน่วยติดต่อกับญี่ปุ่น (Liaison Office) ได้พยายามติดต่อให้นายทหารญี่ปุ่นที่ปิ่นังนำเสด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพพร้อมทั้งพระธิดาเสด็จกลับเมืองไทยได้สำเร็จ คือเสด็จจากปิ่นังโดยรถยนต์เข้ามาทางภาคใต้ของไทยจนถึงสงขลา แล้วประทับเรือจากสงขลาเข้ามายังกรุงเทพฯ การเดินทางในเขตยึดครองของญี่ปุ่นนั้นแม้ว่าญี่ปุ่นจะเข้มงวดกวดขันมาก แต่ก็ทรงได้รับความสะดวกและปลอดภัย แต่กลับมาทรงได้รับความลำบากยากยิ่งในเขตแดนไทยเพราะภัยธรรมชาติอีก ทั้งนี้เพราะฝนตกหนักจนน้ำท่วมถนนหนทางขาดและเสียหาย ยังผลให้การเดินทางล่าช้า ยิ่งกว่านั้นเจ้าหน้าที่คนไทยไม่รู้จักพระองค์ท่าน เพราะทรงจากบ้านเมืองไปนาน จึงไม่ทรงได้รับความสะดวกเท่าที่ควร^{๑๖}

เมื่อเสด็จถึงกรุงเทพฯ ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ แล้วได้เสด็จประทับอยู่ที่วังวรดิศต่อมา ในวาระนั้นทรงมีความสุขอยู่ตามกลางพระโอรส พระธิดา และพระนัดดา ทรงอ่านและทรงนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ ดังที่ทรงเคยกระทำมา อนึ่ง ยังได้โปรดให้พระสหายพระญาติ และศิษย์เขาเผ่าทูลถามปัญหาต่าง ๆ ได้ทุกเวลาเย็น ผู้ใดเขาเผ่าอยู่เป็นนิจ มี ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. สุนนชาติ สวัสดิ์กุลอุหนิง ทานบุญได้

^{๑๖} "ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฉบับลงวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๕" ใน สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๒๔ (พระนคร : ร.พ. คุรุสภา ๒๕๐๕), หน้า ๒๕๓ - ๒๖๐

เขียนบันทึกการเขาเผ่าทูลถามปัญหาต่าง ๆ ไว้มากถึง ๔๐ เรื่องด้วยกัน^{๑๓} และกล่าวถึงประโยชน์ของการที่สมเด็จพระยาจารย์ราชานุภาพทรงเปิดโอกาสให้เขาเผ่าซักถามปัญหาต่าง ๆ ใว้ว่า

"การที่โปรดให้เขาเผ่าทูลถามเรื่องราวต่าง ๆ นั้น เป็นหนทางให้ได้ทรงเพ็ดเพิดพระหฤทัยแก่เขาเผ่าได้ดียิ่ง เพราะได้ทรงคุยทรงเลาควยความรู้อันที่พระองค์ท่านมีอยู่มากมายล้นเหลือ และเป็นธรรมดาของผู้ที่มีความรู้ทั้งหลายที่อยากจะให้ผู้อื่นได้ใช้ประโยชน์จากความรู้อันของตนเป็นวิทยาทาน...."^{๑๔}

เรื่องที่ทรงเลาควยเป็นเรื่องที่นารู เป็นสาระทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ภาษา วรรณคดี และขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ซึ่งไม่มีสอนในมหาวิทยาลัยหรือในสถาบันแห่งไหน การประทานความรู้หลักเกณฑ์อย่างไร ทราบได้จากเรื่องราวที่ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. สุนนชาติ สวัสดิ์กุล เขียนไว้ดังนี้

"เมื่อเลิกงานแล้วทุกเวลาเย็นถ้าเสด็จจง ข้าพเจ้าทูลถามปัญหาที่เตรียมมา ประทานคำตอบให้ทองจกบันทึกลงไว้ กลับมาบ้านต้องเรียบเรียงบันทึกลงไว้เป็นการบ้าน และเตรียมหาคำถามใหม่ไปทูลถาม...."

ในการซักถามปัญหาต่าง ๆ นี้ ก่อนถามปัญหาใหม่จะต้องอ่านปัญหาเก่า และขอความที่บันทึกลงไว้ให้ทรงตรวจสอบเสียก่อน บางวันก็ทรงรับไปแกขอความ บางตอนใหม่ ปัญหาที่กราบทูลนั้นส่วนใหญ่ทรงตอบโดยทันที และทรงบรรยายเป็นเรื่อง ๆ

^{๑๓} ม.ร.ว. สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, "มรดกที่สมเด็จพระยาจารย์ราชานุภาพ ประทานแก่ข้าพเจ้า" จันทร์เกษม ฉบับที่ ๔๖ (พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๐๕), หน้า ๔๐

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑

ไปฟังเพลินเพลิน ทรงมีศิลปะในการเล่า บางคราวก็ทรงซักถามตรวจสอบความรู้ ฉะนั้น ในการที่จะไปกราบทูลปัญหา จะต้องมีความรู้ในเรื่องนั้น ๆ ดีด้วย บางเรื่องก็ทรงสงสัยก็เก็บค้างคืนไว้ ทรงคนความมาตอบในวันรุ่งขึ้น บางคราวทรงอ่านหนังสืออื่นก็ทรงเล่าประทานไม่ตองถามก่อน บางคราวก็มีผู้อื่นมาทูลถามเรื่องนั้นเรื่องนี้ ถ้าได้เฝ้าอยู่ด้วยก็มีรับสั่งให้จดไว้ ถ้าไม่เฝ้าอยู่ก็เล่าประทานในวันรุ่งขึ้น บางคราวก็มีสมเด็จพระเจ้าฟาดกรมพระยานริศฯ ทรงคุยกัน ก็ประทานโอกาสให้เฝ้าฟังเรื่องที่ทรงคุย บางคราวก็มีพระราชารวงศ์เชอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณมาเฝ้าที่ทรงคุยกันอย่างสนุกสนาน การฟังสมเด็จพระทั้งสองพระองค์ทรงสนทนากันก็ดี กับบุคคลผู้ทรงความรู้อื่น ๆ ก็ดี ทำให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าฟาดมีความรอบรู้ แม้จะทรงพระชรามากแล้วก็ยังทรงมีความจำดีมาก ไม่เลอะไม่หลง ที่เสียดอยู่ก็ที่พระกรรณคอนข้างจะตั้งไปสั๊กหนอย เวลาจะทูลถามอะไรต้องพูด คัง ๆ " ๑๘

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เชอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงเริ่มประชวรด้วยโรคพระทัยพิการมาตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ พระอาการทรงและทรุดมาเรื่อย ๆ แต่ไม่มีพระอาการประชวรหนักถึงกับบรรทมเป็นประจำ เป็นแต่ทรงเหนื่อยเพลียและพระบาทบวมบอย ๆ จนถึงวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖ พระอาการกลับกำเริบขึ้น เนื่องจากทรงคร่ำเคร่งกับการนิพนธ์หนังสือ เรื่อง "เจ้านายพระชันช่ายิน" เพื่อจะให้แล้วทันพิมพ์แจกในงานฉลองพระชันษาครบรอบ ๖๐ ปี ของพระเจ้าบรมวงศ์เชอ กรมหลวงสิงหนวิกรมเกรียงไกร ในวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ที่จะมาถึง แต่ที่ทรงพระนิพนธ์ค้างไว้ ในวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน โปรดให้หมื่นตมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ มาสนทนาธรรมด้วยในตอนบ่าย ตรัสว่า คุยกับพระสบายเป็นสุข และเสด็จเข้าบรรทมแต่หัวค่ำ จนถึงเวลา ๑ นาฬิกา ของวันที่ ๑ ธันวาคม ก็ทรงตั้งถนบบรรทมไม่หลับจนสว่าง ทรงอ่อนเพลียลงทุกที มีพระอาการหายพระทัยแรง ๆ อย่างหอมเป็นพัก ๆ เวลา ๖ นาฬิกา

ทรงลุกขึ้นประทับบนพระที่นั่งแล้ว ครัสว่า

"ร่างกายมันลงทุกที.... ไม่ใช่แต่ที่นี่เท่านั้น ทุกแฟมิลี่ ทุกบ้านทุกเมือง ต้องเป็นอย่างนี้" ^{๒๐} และเมื่อหมอมามาแล้วก็ยังตรัสบอกหมอมว่า " I passed a very bad night" ^{๒๑} ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแม่จะทรงพระประชวรหนักมากแล้วแต่ยังทรงมีพระสติสัมปชัญญะบริบูรณ์อยู่ ครั้นหมอลงมายาคิดแล้วก็บรรทมหลับไปจนถึงเวลา ๑๓ นาฬิกา ๓๐ นาที ตื่นบรรทมขึ้นอีกเป็นครั้งสุดท้าย ครัสเรียกนมกับกาแพตีเสวยค่างไว้เสวยได้ ๒ ช้อน กำลังจะเสวยช้อนที่ ๓ ก็ทรงยกพระหัตถ์ซ้ายขึ้นบิคนึกหนึ่ง แล้วหลับพระเนตรสนิทพร้อมกันวางพระหัตถ์ถลงเป็นปรกติ เมื่อเวลา ๑๓ นาฬิกา ๔๐ นาที ของวันพุธที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ แพทย์ลงความเห็นวาเสด็จสิ้นพระชนม์ด้วยพระหทัย

หยุดทำงานเท่านั้น รวมพระชนมายุได้ ๔๑ พรรษา ^{๒๒} การเสด็จลงลับไปในนี้ว่าประเทศไทยได้ประสบความสูญเสียอย่างใหญ่หลวง เพราะเทากับไค้สูญเสียทั้งรัฐบาลผู้ยิ่งใหญ่ จอมปราชนผู้ฉลาดเฉลียว นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่เคนที่สุดของประเทศไปในเวลาเดียวกัน ในปัจจุบันนี้พระอัฐิประดิษฐานอยู่ ณ พระธรรมเจดีย์หินปูนสี่เทาทั้งแท่ง ในวัดนิเวศธรรมประวัติ อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อันเป็นวัดที่เคยประทับจำพรรษาในคราวที่เสด็จออกทรงผนวช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ แม่พระชนม์จะสูญเสียไปแล้ว แต่พระเกียรติยศและผลของพระกรณียกิจที่ทรงทำไว้ในหนหลังอย่างมากมายจนมีอำนาจให้ถูกต้องหมดสิ้นได้ ยังคงดำรงอยู่สมกับพระนาม "ดำรง" ของพระองค์ท่าน.

๒๐. ม.จ พูนพิศมัย ทิศกุล, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖), หน้า ๓๔

๒๑. เรื่องเดียวกัน

๒๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕

พระประวัติสวนครอบครัว

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงอภิเษกสมรสครั้งแรกกับหม่อมเจ็ญ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ ในขณะที่ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าอนุชาเธอ พระองค์เจ้าศิวิไลย์ นายทหารราชองครักษ์ แต่หม่อมเจ็ญถึงแก่กรรมลงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ตามประเพณีโบราณผู้ชายไทยอาจมีภรรยาได้หลายคน โดยเฉพาะเจ้านายและบุคคลชั้นสูง ดังนั้นสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ จึงทรงมีหม่อมหลายคน และมีพระโอรสพระธิดารวมทั้งสิ้น ๓๓ องค์ เป็นหม่อมเจ้าชาย ๑๔ องค์ และหม่อมเจ้าหญิง ๑๙ องค์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระนามพระราชทานให้อย่างคล่องจองนางฟ้าทุกองค์^{๒๓}

เป็นที่น่าแปลกใจอย่างยิ่งว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงทำอะไร จึงทรงสามารถอบรมเลี้ยงดูพระโอรสพระธิดาได้เป็นอย่างดี ทั้ง ๆ ที่ทรงมีพระภารกิจราชการบ้านเมืองอยู่เต็มที่แล้ว ข้อความหลายตอนในพระนิพนธ์ เรื่อง "พระประวัติลูกเลา" ของ ม.จ. พูนพิศมัย กิศกุล พระธิดาซึ่งได้ทรงรับใช้ใกล้ชิดและทรงเป็นเลขานุการินีในพระองค์สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพตลอดมา ได้แสดงให้เห็นปรากฏชัดว่า สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเป็น "พระบิดา" ที่แท้จริงของพระโอรสพระธิดาทุกองค์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ท่านประทานความรักและความเอาใจใส่ให้อย่างทัดเทียมกัน และยังได้ทรงแบ่งเวลาสำหรับอยู่ใกล้ชิด และอบรมพระโอรสพระธิดาคอยพระองค์เองทุกวัน อย่างน้อยที่สุดจะต้องได้พบกันในเวลาเสวยอาหารกลางวันและเย็น ม.จ. พูนพิศมัยคร่ำเลาวา "และในโต๊ะเสวยนี้แหละคือโรงเรียนของเรา ใครจะเลาอะไร ทูลถามอะไรก็ได้ และบางทีท่านก็ตอบสนุก ๆ"^{๒๔} บางครั้งก็ทรงอนุญาตให้พระโอรสพระธิดาบางองค์ได้ตามเสด็จในงานพิธีต่าง ๆ ตลอดจนการเสด็จ

^{๒๓} กรมมหาดไทย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ และงานทางการปกครองของพระองค์, หน้า ๔๒ - ๔๕ และดูเพิ่มเติมจากหนังสือ มกุฎราชสันตติวงศ์

^{๒๔} ม.จ. พูนพิศมัย กิศกุล, พระประวัติลูกเลา, หน้า ๖๒ - ๖๓

ตรวจราชการในหัวเมืองก็มีบ่อยครั้ง ทั้ง ๆ ที่หนทางก็ยังทุรกันดารอยู่ ซึ่งเมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้ว ก็จะทำให้เห็นว่า พระองค์ท่านทรงมีเหตุผลที่ทรงให้พระโอรสพระธิดาตามเสด็จไปในที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะในการตรวจราชการในหัวเมือง เพราะนอกจากเป็นการเปิดโอกาสให้พระโอรสพระธิดาได้รู้จักการสมาคมที่ดีมาแต่ยังทรงพระเยาว์แล้ว ยังเป็นหนทางให้ได้เรียนรู้วิธีการทำงานของข้าราชการในหัวเมือง ให้ได้รู้จักภูมิประเทศบ้านเมืองและฝึกให้มีความอดทนต่อ ความยากลำบากอีกประการหนึ่งด้วย อนึ่งทรงถือว่าการที่พระโอรสพระธิดาตามเสด็จไปตรวจราชการนั้น เท่ากับได้ช่วยพระองค์ท่านทำราชการด้วย ดังข้อความที่ตรัสกับ ม.จ. พูนพิศมัยว่า

"อ้าวเธอช่วยพ่อทำราชการยังไม่รู้ตัว ไปถึงไหนคนก็มาหา มาดักก็มี มาฟ้องร้องกันก็มี ถ้ารายไหนจะเจอจะกันไม่ได้—พอก็บอกให้ไปเล่นกับลูกฉันก่อนให้เขาพูดกันคนละทีเราก็กู้เรื่องจริง. ๒๕.

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเอาพระทัยใส่เป็นธุระจัดการศึกษาของพระโอรสพระธิดามาแต่คน เช่น ทรงตั้งโรงเรียนขึ้นเองในวัง เพื่อให้พระโอรสพระธิดา และเด็กในวังได้เล่าเรียนความรู้เบื้องต้น ทรงเลือกครูและแบบเรียนด้วยพระองค์เอง เสด็จตรวจโรงเรียนทุกวัน ทั้งยังทรงใช้โรงเรียนแห่งนี้เป็นโรงเรียนทดลองของกรมศึกษาธิการด้วย เพราะในเวลาที่ยังทรงเริ่มตั้งโรงเรียนนั้นกำลังทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการอยู่ สิ่งใดที่เป็นของใหม่มักทรงนำมาทดลองสอนในโรงเรียนในวังก่อน เมื่อใช้ไต่ผลดี หรือแก้ไขจนเป็นที่พอพระทัยแล้ว จึงทรงนำไปใช้ในโรงเรียนของกรมศึกษาธิการต่อไป. ๒๖. เพราะเหตุนั้น โรงเรียนในวังแห่งนี้จึงเป็นประโยชน์

๒๕. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔

๒๖. ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล, "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ", ใน, ประวัติกรม (พระนคร : ร.พ.คุรุสภา, ๒๕๐๐) , หน้า ๓๑

อย่างกว้างขวางต่อการจัดการศึกษาของประเทศด้วย อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระยา
 ดำรงราชานุภาพก็ได้ทรงส่งเสริมทุกวิถีทางในอันที่จะให้พระโอรสพระธิดา ได้รับการ
 ศึกษาที่สูงสุดสำหรับสมัยนั้น พระโอรสหลายพระองค์ได้เสด็จไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ
 มาแต่ยังทรงพระเยาว์ ส่วนพระธิดาก็ได้รับการศึกษาชั้นสูงทั้งตามแบบโบราณราชประเพณี
 และอย่างสมัยใหม่ เช่นโปรดให้เรียนภาษาต่างประเทศด้วย เป็นต้น ครั้นต่อมา
 เมื่อบรรดาพระธิดาเจริญพระชนม์ขึ้นแล้ว ได้ทรงใช้ความรู้ดังกล่าวเป็นกำลังช่วยเหลือ
 พระองค์ท่านในงานด้านต่าง ๆ มาก ตลอดจนพระโอรสและพระธิดาหลายพระองค์ได้
 ทำชื่อเสียงและคุณประโยชน์ให้ประเทศไทยอยู่ในเวลานี้ด้วย ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจาก
 การอบรมเลี้ยงดู และการสนับสนุนอันดีเลิศของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้
 ทรงเป็นพระบิดานั้นเอง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระ
 อุนิธิสัยใจคอบางอย่าง จะเห็นได้ชัดแจ่มแจ้งจากวิธีการที่ทรงอบรมสั่งสอนพระโอรสพระธิดา
 เช่น ทรงสอนให้รักความสะอาด มีระเบียบวินัย ซื่อตรงต่อตนเอง และตรงต่อเวลา ดัง
 นี้เป็นต้น ^{๒๓} ทรงกวาดขันใน เรื่องความประพฤติและการวางตัวของพระโอรสพระธิดา
 มาก ทั้งไม่โปรดให้เรื่องส่วนตัวปะปนกับราชการ เช่น ครั้งหนึ่งทรงพบพระโอรสองค์
 ใหญ่เสวยอาหารกลางวันในห้องเสวยของเสนาบดีในกระทรวงมหาดไทย ทรงกริ้วมาก
 และทรงออกคำสั่งให้พระโอรสนำอาหารไปเสวยร่วมกับข้าราชการอื่น ๆ ที่ห้องข้างล่าง
 พร้อมกับตรัสว่า "... ที่นี้ห้องเสนาบดีไม่มีพอดู " ^{๒๔} อนึ่งทรงสอนให้พระโอรสธิดา

^{๒๓} ม.จ. พูนพิศมัย กิติกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ, หน้า ๒๓ - ๓๕

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔

รู้จักการทำงานทุกอย่าง เพราะทรงให้เหตุผลว่า จะเป็นนายคนต้องเป็นมาวมาก่อน
 ดังนั้นพระโอรสธิดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
 หน้าที่ต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี ทั้ง ๆ ที่พระองค์ท่านทรงเข้มงวดกวดขันมาก แต่ก็ทรง
 ให้เสรีภาพแก่พระโอรสธิดาในเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ พระองค์ท่านเพียงแต่ประทานคำ
 แนะนำ คัดค้าน หรือสนับสนุนตามที่ทรงมีพระดำริว่าเหมาะสมก็แล้วเท่านั้น ที่เห็นอึด
 อื่นใดก็คือ ทรงรักและทรงตามใจพระโอรสธิดาเหมือนมิคาที่ตีโดยทั่วไป. ^{๒๙} สมเด็จพระ
 กรมพระยาบรมราชานุภาพได้ประทานคติให้พระโอรสธิดาไว้อย่างน่าฟัง และมีเหตุผล

คือมีข้อความเป็นภาษาอังกฤษว่า "Be frank and fair. Be kind and
 natural" ^{๓๐} ข้าพเจ้าเข้าใจว่าในเรื่องนี้ไม่มีผู้ใดจะเขียนไว้ได้อย่างละเอียด และ
 ช่างซึ่งตีเท่า ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล แต่ก็เป็นที่ต้องยกขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง เพื่อ
 ให้วิทยานิพนธ์เรื่องนี้สมบูรณ์ทุกด้าน และเพื่อแสดงให้ประจักษ์อีกว่า สมเด็จพระยา
 บรมราชานุภาพนั้นมีใจ ทรงเป็นแต่ขอครุ์บรมุขเท่านั้น แต่ยังทรงเป็นพระบิดาที่ตีเลิศ
 อีกด้วย ดังที่ ม.จ. พูนพิศมัยตรีศสุคติไว้ว่า "เสด็จพ่อผู้ทรงเป็นทั้งบิดา, มารดา, อาจารย์
 และเพื่อนของลูกอย่างหาได้ยาก ฉนั้นไม่เคยเห็นบาปของพระองค์ท่านมาตั้งแต่เกิด จึง
 เชื่อนานว่าพระองค์ได้เสด็จจากไปสู่อสุคติภพแล้วโดยสมบูรณ์." ^{๓๑}

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖ - ๓๗

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, ๖๗

^{๓๑} ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
 บรมราชานุภาพ (พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖), หน้า ๖. (ตอนค่านำ)

พระจริยาวัตรของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ

การที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงประสบความสำเร็จยิ่งใหญ่ในพระชนม์ชีพนั้น นอกจากเป็นผลสืบเนื่องมาจากพระปรีชาสามารถ และพระอุทิศวิริยะ ประจำพระองค์แล้ว พระจริยาวัตรอันดีงามของพระองค์ท่านย่อมต้องเป็นส่วนประกอบที่สำคัญที่สุดอีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนี้ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาถึงพระจริยาวัตรของพระองค์ท่านด้วย

ทั้ง ๆ ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงที่ทรงมีอาวุโสที่สุดพระองค์หนึ่งของแผ่นดิน และทรงมีอำนาจมาก รุ่งลงมากี่แต่พระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่ที่ทรงมีพระอัชฌาศัยสุภาพอ่อนน้อมถ่อมพระองค์ อยู่เป็นนิจ ดังที่มีผู้กล่าวยกย่องไว้ว่า เวนแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์แล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเป็นเจ้านายพระองค์เดียวแห่งบรมราชจักรีวงศ์ที่ไม่ทรงถือพระองค์ ทรงตั้งพระองค์ ไว้ในที่อันเหมาะสม ไม่มาก และไม่น้อยจนเกินไป^{๓๒} ทรงโปรดการใด ๆ ที่เป็น ไปอย่างธรรมดาสามัญไม่มีพิธีการใหญ่โตแต่ต้องมีระเบียบ และทรงเคร่งครัดวินัยยิ่งนัก พระองค์ท่านไม่ทรงเป็นคนคุย แต่ที่ทรงเป็นคนจริง โดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับหน้าที่ ราชการ ขอนับบรรดาผู้ที่เคยอยู่ที่บังคับบัญชา และผู้ใกล้ชิดที่ทราบดี ตามปกติทรงมีพระพักตร์ยิ้มแย้มแจ่มใสอยู่เสมอ คราวใดที่พระพักตร์ตั้งแสดงว่าไม่ทรงพอพระทัยเรื่องใด เรื่องหนึ่ง และไม่มีใครกล้าคัดค้านหรือคอยตั้งต่อพระองค์ท่านได้เลย^{๓๓} อนึ่ง สมเด็จพระ

^{๓๒} สุลักษณ์ ศิวรักษ์, สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ (พระนคร : หอสมุดคำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๑), หน้า ๑๒ - ๑๓

^{๓๓} ม.จ. พูนพิศมัย กิศกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๒๗ - ๒๘

พระยาคำรงราชานุภาพทรงมีพระทัยโอบอ้อมอารี เมตตากรุณาต่อคนทั่วไปอยู่เสมอ พระองค์โปรดที่จะตรัสโอภาปราศรัยไต่ถามทุกข์สุขและเรื่องต่าง ๆ กับข้าราชการตลอดลงมาจนถึงชาวบ้านธรรมดา เพราะทรงถือทุกข์สุขของราษฎรเป็นสำคัญ การปกครองของพระองค์นั้นทรงใช้วิธีเข้าถึงตัวประชาชนเลยทีเดียว ซึ่งตรงกับพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากการเสด็จประพาสต้น ซึ่งกล่าวมาแล้ว

พระจริยาวัตรที่เหนือสิ่งอื่นใดก็คือทรงเป็นผู้มีความยุติธรรม ทรงไปทรงมา ผิดก็ทรงว่าผิด ถูกก็ทรงว่าถูก ไม่ทรงถือความคิดสวนพระองค์เป็นใหญ่ แม้แต่กับมหาดเล็กประจำพระองค์ก็ตาม ถ้าหากกริ้วเพราะความเข้าใจผิด เมื่อทรงทราบความจริงแล้ว ก็กลับทรงขอโทษและไม่มีใครเคยได้ยินพระองค์ท่านตรัสคำห้ามเลยแม้แต่ครั้งเดียว.^{๓๔} พระองค์ท่านทรงมองคนทั่วไปในคานาคืออยู่เสมอ ไม่โปรดการตรัสให้ร้ายหรือทรงวิพากษ์วิจารณ์เรื่องของผู้อื่นในทางหนึ่งทางใดอย่างผิด ๆ ซึ่งจะเห็นได้ชัดแจ่มจากชีวประวัติบุคคลต่าง ๆ ที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ทุกเรื่อง

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพโปรดการศึกษาหาความรู้ในวิทยาการทุกแขนง ถ้าจะกล่าววาทรงเป็นนักศึกษามาตลอดพระชนม์ชีพก็ไม่ผิด การศึกษาส่วนใหญ่ของพระองค์ท่านได้จากการทรงพระอักษรทุกคืน เพราะตรัสว่า "เข้ให้วิทยาทานกลางคืนต้องหาเพิ่มเติม โลกหมุนทุกวินาที ถ้าไม่ศึกษาก็จะไม่ทันโลก"^{๓๕} อนึ่ง การที่ทรงชอบตรัสสนทนาคำกับนักปราชญ์ราชบัณฑิตที่อยู่เสมอ ก็เป็นวิธีแสวงหาความรู้อย่างหนึ่งเหมือนกัน เพราะเหตุนั้นพระองค์ท่านจึงทรงเป็น "ผู้รู้จริง" และความรู้ของพระองค์ก็ไม่มัววัน

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘ - ๓๐

^{๓๕} ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล, "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ", ใน, ประวัติการ. หน้า ๓๒

หมกสิ่งลง เพราะทรงหาเพิ่มเติมอยู่ทุกวัน ทรงมีคติว่า "คนที่หยุคหาความรู้ คือคนที่
ตายทั้งเป็น"^{๓๖} และดังนั้นพระองค์ท่านจึงทรงเป็นบุคคลที่ไม่ตาย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเป็น
บุคคลที่มีคุณการสูงส่งในการดำเนินพระชนม์ชีพมาโดยตลอด ซึ่งเห็นได้ชัดเจนจากวิธีการ
ที่ทรงบริหารราชการ เช่น เมื่อทรงได้รับมอบหมายให้ทำงานใด ๆ ก็ตาม พระองค์ท่านจะต้อง
ทรงศึกษางานให้รอบรู้เสียก่อนแล้วจึงจะทรงเริ่มบริหารงาน ในการทำงานทุกอย่าง
ทรงมีอิทธิบาท ๔ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวให้ทรงงานจนสำเร็จด้วยดี หนึ่ง ทรงมีคุณลักษณะ
พิเศษที่สำคัญที่สุดที่น้อยคนจะมี เช่นพระองค์ท่าน คือ "ความคิดริเริ่มที่ดี" ไม่ว่าพระองค์
ท่านจะทรงเข้ารับตำแหน่งใดก็ตาม พระองค์ท่านมักจะทรงมีพระดำริให้จัดตั้งหรือให้
มีสิ่งใหม่ ๆ เกิดขึ้นอยู่เสมอ และล้วนแต่นำผลดีมาให้ประเทศชาติทุกครั้ง ถ้าหาก
ปราศจากความคิดริเริ่มหลาย ๆ อย่างของพระองค์ท่านในสมัยนั้นแล้ว กระทบมหาก
ไทยก็อาจจะไม่เป็นกระทรวงที่มีความสำคัญดังที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ หอสมุดและพิพิธภัณฑ์
แห่งชาติก็อาจจะไม่ได้เป็นสมบัติอันเป็นที่เชิดหน้าชูตาของประเทศด้วยก็ได้

สิ่งที่ทรงยึดถือเป็นหัวใจสำคัญในการบริหารราชการก็คือ ความซื่อสัตย์
สุจริต พระองค์ท่านไม่เคยทรงแสวงหาผลประโยชน์ส่วนพระองค์จากหน้าที่ราชการ
เพราะทรงมีพระดำริว่า เกียรติยศชื่อเสียงมีความสำคัญเหนือสิ่งอื่นใด พระดำริที่
ประทานแก่พระธิดาในคราวที่เสด็จลี้ภัยไปประทับที่บึง เป็นเครื่องสนับสนุนความซื่อสัตย์
เป็นอย่างดี ดังมีใจความต่อไปนี้ "เชอคงจะโกรธชาวพม่าให้จน แต่พอดคิดแล้วว่า เงิน
มันไม่อยู่ ชื่อเสียงมันอยู่ ถ้าพม่าหากิน คนอื่นคือเทศาเจ้าเมือง นายอำเภอเขาก็ทำได้
งานมันก็เสีย พอจึงคิดว่า เอาชื่อเสียงไว้ให้เขากรรณาถูกดีกว่า"^{๓๗} พระดำรินี้มีความ
จริงเพียงไร ผลก็ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ว่า พระประวัติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพไม่มีข้อหาพรอญแม่แต่น้อยและพระนามของพระองค์ท่าน

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๓๗} ม:จ. พูนพิศมัย ดิศกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๘๑

ก็เป็นพระนามที่เด่นที่สุดในประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์นามหนึ่ง ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นเสมือน
คุณพระบารมีสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า

ในการปกครองคนนั้น แม้จะทรงมีอำนาจมากก็ตาม โดยเฉพาะใน
สมัยที่ทรงว่าการกระทรวงมหาดไทยอยู่ถึง ๒๓ ปี แต่ทรงใช้อำนาจในขอบเขตจำกัด
ทรงปกครองโดยใช้หลักความดีอย่างผู้มีพระคุณมากกว่าใช้พระเดช ซึ่งเห็นได้ชัดเจน
จากพระคำรัสที่ประทานแก่ชาหลวงเทศาภิบาลผู้หนึ่งในคราวที่ทูลลาไปรับราชการ ณ
หัวเมืองอยู่ตอนหนึ่งว่า

"เจ้าคุณ อำนาจอยู่ที่ราษฎร เชื่อถือ ไม่ใช่อยู่ที่พระแสงราชศัตรา จะไป
อยู่ที่ไหนก็ตาม ถ้าเจ้าคุณทำให้ราษฎร เชื่อถือด้วยความศรัทธาแล้วไม่มีใครถอดเจ้าคุณ
ไต่แม่แต่ในหลวง เพราะท่านก็ทรงปรารถนาจะให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขเช่นเดียวกัน"^{๓๘}

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีพรหมวิหาร ๔ เป็นหลัก
ในการปกครองผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา เมื่อผู้ใดกระทำความผิดก็ไม่โปรดที่จะตรัสว่า-
กล่าวในที่สาธารณะ มักทรงเรียกมาชี้แจงในห้องเสนาบดี และทรงให้โอกาสทำ
ความดีแก้ตัวใหม่เสมอ เพราะตรัสว่า

"ความผิดกับความชั่วไม่เหมือนกัน ถ้าผิดแล้วต้องให้โอกาสแก้ตัว ถ้าชั่ว
ต้องตัดทิ้งไปเลย"^{๓๙}

อนึ่ง ทรงมีความสามารถเป็นพิเศษในอันที่จะเลือกสรรหาคนมาใช้
ให้เหมาะกับหน้าที่ได้เป็นอย่างดี โดยถือเอาความสามารถของแต่ละบุคคลเป็นหลัก
พระองค์ท่านทรงให้บรรดาข้าราชบริพารในเรื่องนี้ไว้ดังนี้

๓๘ . เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘

๓๙ . เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘ - ๓๐

"การเลือกคนใช้ให้เหมาะกับตำแหน่งเป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้ที่เป็นนายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือผิดนั้น จะต้องขยันเอาใจใส่อยู่เสมอว่าผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร ถ้าเขาทำไคทองรับไหวว่าเป็นของเขาเอง เราจะรับเอาไคแต่เพียงเลือกคนถูก ถ้าเขาทำผิดเราต้องรับรับเสียเองว่า เพราะเราเลือกเขา เขาจึงมีโอกาสทำผิด ทั้งนี้เพราะอำนาจอยู่ที่ไหน ความรับผิดชอบอยู่ที่ไหน...."^{๕๐}

สิ่งที่พระองค์ท่านไม่โปรดมากที่สุดไคแก่การมีพวกพ้องเพราะ "ถ้ามีพวกเรา ก็จะต้องมีพวกเขาเกิดขึ้น และมากกว่าเสมอ"^{๕๑} เพราะเหตุนี้พระองค์ท่านจะไม่ทรงรับพวกพ้องหรือพระญาติพี่น้องของพระองค์ท่านที่ไม่มีความสามารถ เขาร่วมทำงานเป็นอันขาด

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีหลักในการเลือกคนมาใช้ให้เหมาะสมกับตำแหน่งจนเกิดผลสำเร็จดังพระประสงค์อย่างไร ปรากฏอยู่ในพระคำรัสที่ประทานแก่ชาหลวงเทศาภิบาลผู้หนึ่งว่า

"ถ้าหากเรียกผู้ใดมาสั่งงานให้รับตำแหน่งใหม่ ผู้นั้นตอบรับได้ไคอเร็ว อายนั่นก็ทำไค อายนี่ก็ทำไคละก็เตรียมหาคนใหม่ไคทันที ถ้าคนไหนหนักใจ ชักถามอย่างละเอียดถี่ถ้วนเห็นความสามารถละก็เห็นพอจะเชื่อถือ...."^{๕๒}

โดยเฉพาะชาหลวงเทศาภิบาลทุกคนในสมัยนั้น ทรงเลือกเฟ้นอย่างละเอียดถี่ถ้วนที่สุด เพราะมีพระคำรัสว่า "การที่จะเป็นเจ้าเมืองนั้น ถ้าหากผู้นั้นเป็นนายอำเภอดี ปฏิบัติการดีก็จะไครับเลือกให้เป็นเจ้าเมืองไคทุกคน แต่หากเป็นเจ้าเมืองคมีไชจะเป็นเทศาไคทุกคน เพราะเทศาภิบาลเป็นตำแหน่งสำคัญที่ผู้ดำรงตำแหน่งจำต้องมีความคิดกว้างขวาง...."^{๕๓} และด้วยเหตุนี้เองสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจึงทรงไครับความยกย่องในความสามารถเลือกสรรตัวชาหลวงเทศาภิบาลเป็นอย่างมาก

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖

^{๕๓} ม.จ.พูนพิศมัย คุศลกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, หน้า ๓๐

เพราะปรากฏว่าชาวหลวงเทศาภิบาลทุกคนในสมัยของพระองค์ท่านล้วนแล้วแต่เป็นผู้ทรง
 ความรู้ความสามารถในด้านต่าง ๆ เป็นอย่างดี เช่น เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์
 ชาวหลวงประจำเชียงใหม่พูดภาษาอังกฤษไม่ได้สักคำเดียว แต่เก่งสุดอังกฤษเกรงใจ
 และเชื่อทุกอย่าง จนถึงกระทรวงต่างประเทศถามว่าทำอย่างไรกัน พระองค์ท่าน
 มักทรงทวงถามอย่างถอมพระองค์ว่า "มันปลูกชนะ"^{๕๕} แต่แท้ที่จริงแล้วเป็นผลส่วนหนึ่งอัน
 เกิดจากพระปรีชาสามารถของพระองค์ท่านนั่นเอง

ในสมัยที่ทรงว่าการหอสมุด ฯ และพิพิธภัณฑสถาน ฯ เช่นเดียวกัน
 ทรงเลือกใช้แต่ผู้ที่สนใจ และรักการรกรการเรียนในเรื่องนั้น ๆ แต่เพียงสองสามคน
 กอน แล้วทรงฝึกสอนจนใช้ได้ดี ไม่โปรดตั้งตำแหน่งหลาย ๆ ตำแหน่งเมื่อเริ่มงาน
 เพราะทรงมีพระดำริว่าเป็นการหมดเปลืองโดยไม่จำเป็น ให้มีงานเสียก่อนแล้วตำแหน่ง
 จึงตามมา.^{๕๕}

อนึ่ง พระองค์ท่านทรงตรวจตราการทำงานของผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชา
 เป็นนิจ คือเสด็จถึงกระทรวงแต่เช้าทุกวัน แล้วเสด็จไปตามห้องต่าง ๆ เพื่อทอด
 พระเนตรการทำงานของข้าราชการ ไม่เสด็จขึ้นลงทางเดียวกันเสมอไป บางวันก็
 เสด็จขึ้นทางบรรทัดหน้า บางวันก็เสด็จทางบรรทัดหลัง เพราะเหตุนี้จึงได้ทอดพระเนตร
 เห็นความจริงต่าง ๆ ทวยพระองค์เองเสมอ และไม่มีผู้ใดกล้าละเมิดคำสั่งหรือหลอ-
 หลวงพระองค์ท่าน เพราะเกรงว่าจะทรงจับได้.^{๕๖}

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑

^{๕๕} หลวงบริบาลบุรีรัตน์, "สมเด็จพระยาอัครราชูปถัมภ์บรมราชูปถัมภ์",
 จันทรเกษม, หน้า ๕๕

^{๕๖} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๒๖

ครั้นต่อมาในสมัยหลัง ก็เสด็จพิพิธภัณฑ์ และหอพระสมุคในเวลาบ่าย
 ทุกวัน ทรงตรวจตราทอดพระเนตรตามห้องต่าง ๆ ทรงรอบคอบ และพิถีพิถันในเรื่อง
 เล็ก ๆ น้อย ๆ มาก เช่นที่ว่างของ และป้ายบอกชื่อก็ไม่โปรดให้ผิดพลาด เพราะทรง
 ถือว่า เท่ากับเป็นการหลอกลวงประชาชนให้เข้าใจผิด เมื่อทรงเห็นมีสิ่งใดผิดจะโปรดให้
 รีบแก้ไขทันที บางทีก็เสด็จไปตามห้องอ่านหนังสือ แล้วตรัสทักทายผู้มาอ่านหนังสือ
 ตลอดจนทรงตอบปัญหาข้อข้องที่มีผู้ถามในเวลานั้นเลยทีเดียว เรื่องนี้ศาสตราจารย์
 พระยาอนุমানราชชนโคเลาไว้อวยงนาสนใจว่า

"ตามปกติเท่าที่ได้ทราบมา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น เสด็จมาห่อ
 พระสมุควชิรฐาน ซึ่งพระองค์ท่านทรงเป็นสภานายกแทบทุกวัน เมื่อเสด็จมาถึง ก็ทรง
 ดำเนินทอดพระเนตรสถานที่หอพระสมุคจนทั่ว ทรงหยุดแวะ และตรัสกับเจ้าหน้าที่บ้าง
 ทรงตรวจดูผลงานบ้าง ถาทอดพระเนตรเห็นคนเข้ามาอ่านหนังสือก็พอพระทัย เมื่อทรง
 เห็นคนแปลกหน้าขอมาพากล ก็ตรัสซักถามและแสดงพระเมตตา ทรงโอภาปราศรัยด้วย
 เพื่อให้ผู้นั้นมีความรู้สึกว่าเป็นกันเอง ผลของการที่ทรงสนทนาคำนี้ เป็นปัจจัยให้
 สมเด็จพระองค์ท่าน ทรงสามารถทราบนิสัยใจคอ และใจรักหนังสือของผู้ที่ตรัสด้วยว่า
 มื้อยอย่างไร แล้วก็ตรัสเล่าเรื่องต่าง ๆ อันเป็นความรู้ซึ่งเหมาะกับนิสัยใจรักของผู้ที่
 ตรัสด้วย เพื่อให้ผู้นั้นเกิดกำลังใจในอันที่จะมีมานะแสวงหาความรู้ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพื่อเป็น
 คุณประโยชน์และเป็นความเจริญของงานแทน." ^{๕๓}

โดยเหตุที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงรับราชการมาหลาย
 ตำแหน่ง จึงทรงมีลูกศิษย์อยู่ทั่วประเทศไทย ลูกศิษย์สมัยที่ทรงจัดตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบ
 และทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ ก็มีอยู่มากมาย เช่นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

๕๓

พระยาอนุমানราชชน, "สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพและหอสมุคแห่งชาติ,"
 ใน, ปาฐกถา เรื่องสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และ ประวัติลูกเลา,
 หน้า ๑๓

(ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) เจ้าพระยามหิธร (ละออ ไกรฤกษ์) เป็นต้น ซึ่งต่อมาปรากฏว่าล้วนแต่เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในวงการการศึกษา และการปกครองของประเทศ "ในคานการปกครอง พระองค์ท่านได้ทรงสร้างนักปกครองยอดเยี่ยมไว้ให้แก่ประเทศไทย เป็นอันมาก บรรดาเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ถัดจากพระองค์ลงมาอีก ๒ ท่านคือ เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ เจ้าพระยามรราช เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระยาจาแสนบดี และพระยาอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ ล้วนแต่เป็นนักปกครองที่พระองค์ทรงพร่ำสอนมาแล้วทั้งสิ้น." ๔๔ ไซ้แต่เท่านั้น พระองค์ท่านยังได้ทรงสร้างนักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี และนักอักษรศาสตร์ที่สำคัญของประเทศอีกหลายท่าน เช่น พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์) หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (ป่วน อินทวงศ์) ศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชชน (ยง เสรีโยโกเศส) และศาสตราจารย์ ม.ร.ว. สุนนชาติ สวัสดิ์กุล เป็นต้น อนึ่งนักเขียนชาวต่างประเทศหลายท่าน เช่น นายเอ.อาร์.วูด (Mr. A.R. Wood) นายคัมบลิว. เอ. เกรแฮม (Mr. W.A. Graham) และคอกเตอร์เวลล์ (Dr. G.H. Wales) คงจะไม่ประสบความสำเร็จเป็นอันดีในการเขียนเรื่องเมืองไทย ถ้าหากว่าเขาเหล่านั้นมิได้รับความช่วยเหลือจากสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทั้งในด้านการให้คำแนะนำ และโดยอาศัยงานวิจัยที่พระองค์ท่านได้ทรงทำไว้แล้ว เพราะเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้อย่างยุติธรรมที่สุดว่า พระองค์ท่านได้ทรงบำเพ็ญพระองค์ไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศและแก่โลกทั้งทางตรงและทางอ้อมโดยแท้จริง สมกับที่องค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติยกย่อง

สมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัด และทรงเข้าพระทัยในเรื่องพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ดังนั้น

๔๔. กรมมหาดไทย, สมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และงานทางการปกครองของพระองค์, (พระนคร : ร.พ. สานทองถิ่น, ๒๕๐๕), หน้า ๖๕

จึงทรงมีหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวและเป็นดวงประทีปประจำพระองค์ตลอดเวลา แม้แต่ในเวลาที่ยังมีทุกข์อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พระองค์ท่านก็ทรงสามารถดำเนินพระชนม์ชีพมาได้ด้วยพระทัยอันสงบ พระองค์ท่านทรงเชื่อในกฎแห่งกรรม มีใจทรงโศกหรือจ้องเวรผู้หนึ่งผู้ใดที่ก่อความไม่สงบให้แก่พระองค์ท่าน ในทางตรงกันข้าม พระองค์ท่านกลับทรงพยายามลืม เพราะทรงเชื่อในหลัก "ความดีและความชั่ว" ดังที่เคยตรัสเสมอว่า "รางวัลสูงสุดอยู่ที่คนความชั่วไม่พบในตัวเอง การดิ้นรนเป็นเรื่องของคนอื่น เขารู้จริงบ้าง ไม่จริงบ้าง จะไปยุ่งควยทำไม บาปบุญเป็นของเขาเอง" ๕๙

พระองค์ท่านทรงมีคตินิยมเกี่ยวกับชีวิตอย่างไร ปรากฏอยู่ในพระกวีนิพนธ์ที่ทรงแต่งเอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ขณะที่ประทับอยู่ที่ป็นัง ดังนี้

ยามเข่าวเห็นโลกถวน แสนสนุก
เป็นหนุ่มสาวก็หลงสุข คำเขา
กลางคนเริ่มเห็นทุกข์ สุขค ก็นนอ
ตกแก่จึงรูเคา วาดวนอนิจจัง." ๕๐

ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์แห่งบรมราชจักรีวงศ์กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

โดยเหตุที่ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

๕๙ ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเกล้า, หน้า ๘๗

๕๐ "ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฉบับลงวันที่ ๒๕ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๗๕", ใน สาส์นสมเด็จ ภาค ๓, หน้า ๒๕๕

เจ้าอยู่หัว จึงนับไควว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นเชื้อสายแห่งราชวงศ์จักรีอย่างแท้จริง แมว่าในเวลาทรงสมภพนั้นจะเป็นตอนปลายรัชกาลมากแล้วก็ตาม แต่พระองค์ท่านก็ยังได้ทรงเจริญพระชันษาขึ้นทันมีโอกาสดำเนินไปใกล้ซีกพระยุคลบาทของสมเด็จพระบรมชนกนาถ และได้ทรงรับใช้ในราชกิจบางอย่างตลอดจนได้ความเสด็จประพาสทั้งในกรุงและหัวเมืองหลายครั้ง ซึ่งเป็นเหตุให้ได้ทอดพระเนตรเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมืองในเวลานั้น และได้ทรงเรียนรูพระราชอัชฌาศัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ยังทรงพระเยาว์ด้วย แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าพระองค์ท่านทรงมีเวลาได้อยู่ใกล้ซีกสมเด็จพระบรมชนกนาถไม่นานนัก เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตลงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ ในเวลาที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระชันษาได้ ๗ ปี เท่านั้น อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่าง ๆ เท่าที่มีอยู่แล้วจะเห็นได้ว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นพระโอรสพระองค์หนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปราน และทรงพระเมตตาอย่างมาก และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเป็นผู้ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงรักและเทิดทูนมากที่สุด อนึ่ง ทรงเป็นพระราชโอรสแต่เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น ที่ได้ทรงพระนิพนธ์พระราชประวัติของสมเด็จพระบรมชนกนาถไว้ได้ดีกว่าผู้ใดทั้งหมด ดังปรากฏรายละเอียดอยู่ในพระนิพนธ์เรื่อง "ความทรงจำ" อันเป็นพระประวัติของพระองค์ท่านเองด้วย.

ส่วนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นนอกจากทรงเป็น "เจ้าชีวิต" ของพระองค์ท่านในฐานะที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์แล้ว ยังทรงเป็นสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชรวมสมเด็จพระบรมชนกนาถด้วย อีกประการหนึ่งทรงเป็นพระ

๕๑

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร : ร.พ. เจริญธรรม, ๒๔๘๐.), และฉบับพิมพ์ครั้งอื่น ๆ

แบบใหม่ของไทยเรา อีกพระองค์หนึ่งคือ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ).... ไคทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศอยู่รวมหมกด้วยกัน ๔๐ ปี ในรัชกาล...."^{๕๓}

และสมเด็จพระทั้งสองพระองค์ทรงมีความสำคัญในแผ่นดินอย่างไร พิจารณาได้จากข้อความในลายพระราชหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีถึงเจ้าพระยาบวรราช (ปั้น สุขุม) ตอนหนึ่งดังนี้ "แต่กรมคำรงเหมือนคราพระราชสี่ใหญ่ กรมหลวงเทวะวงศ์ เหมือนคราบัวแก้วใหญ่ จะประทับแห่งใดก็ตองอ้างพระบรมราชโองการ คนเช่นนี้ไคมาหากก็เหมือนกับไคเฝ้า"^{๕๔}

ความขอนี้ชี้ให้ประจักษ์ว่า ควงคาวแห่งการรับราชการของสมเด็จพระบรมราชคำรงราชานาภาพจรัสแสงเพียงไร

คุณสมบัติอันดีเด่นเป็นเอกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบวรราชานาภาพ ก็คือ ความจงรักภักดีในองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากเรื่องราวต่อไปนี้ คือ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) เกิดกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนระหว่างไทยและฝรั่งเศส ทั้งนี้ภายหลังที่ฝรั่งเศสไคเขมรไว้ในครอบครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ (ค.ศ. ๑๘๖๕) แล้วก็มีความมุ่งหมายที่จะรุกรานดินแดนริมฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอันเป็นของไทย

^{๕๓} พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๔), หน้า ๔๔๓ - ๔๔๔

^{๕๔} "พระราชหัตถ์เลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีถึงเจ้าพระยาบวรราช ลงวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๓" ใน, สำเนาพระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยาบวรราช (ปั้น สุขุม) กับประวัติเจ้าพระยาบวรราช (พระนคร : ร.พ. บำรุงธรรม, ๒๔๘๒), หน้า ๑๒๑

อยู่ก่อนไปเป็นของตุนอีก และในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๖ (ค.ศ. ๑๘๙๓) ฝรั่งเศสกล่าวหาว่ากองทัพไทยได้ยกพลบุกดินแดนฝั่งตะวันออก (ฝั่งขวา) ของแม่น้ำโขง แล้วเรียกร้องให้รัฐบาลไทยลงโทษนายทหารดังกล่าว แต่ไทยยังแสดงท่าทีเฉยอยู่ ในวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ปีเดียวกัน เรือปืนของฝรั่งเศสสองลำก็แล่นเข้ามาถึงปากแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อจะชักธงฝรั่งเศสขึ้นอวดเนื่องในโอกาสฉลองวันชาติในวันที่ ๑๔ กรกฎาคมที่จะมาถึง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสทำการข่มขู่ไทย แต่เมื่อเรือฝรั่งเศสจะข้ามสันดอน เรือที่ป้อมของไทยก็ยิงทันที เรือฝรั่งเศสก็ยิงโต้ตอบ ทหารบาดเจ็บด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่เรือปืนของฝรั่งเศสสามารถแล่นผ่านป้อมเข้ามาจอดที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาได้ดังประสงค์ ต่อมากองเรือฝรั่งเศส คือนายปาวี (M. Auguste Pavi) ใ้รับคำสั่งให้ยื่นคำขาดเรียกร้องจากไทยทั้งดินแดน และเงินตลอดจนให้ลงโทษนายทหารไทยด้วย แต่เนื่องจากรัฐบาลให้คำตอบไม่ทันใจ ฝรั่งเศสจึงใช้เรือปืนสองลำทำการปิดอ่าวสยาม (Blockade) ^{๕๕}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเข้าพระทัยผิด คิดว่าเรื่องยุ่งยากลำบากต่าง ๆ เกี่ยวกับฝรั่งเศสนั้น ทั้งสองฝ่ายได้ทำการตกลงกันเรียบร้อยแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๒๙ (ค.ศ. ๑๘๘๖) ฉะนั้น เหตุการณ์ที่ยังเกิดขึ้นที่ปากน้ำ จึงทำให้ทรงสลดพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ถึงกับทรงพระประชวรลง และไม่ยอมเสวยพระโอสถโคใด ๆ แล้วได้ทรงพระราชนิพนธ์โคลงฉันท์แสดงความเศร้าโศกในพระราชหฤทัย และทรงอำนวยการสมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพไว้อย่างน่าประทับใจยิ่ง ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า

"เจ็บนานหนักอกผู้	บริรักษ์ ปวงเฮย
คิดใครดาดากุหัก	ปลดเปลื้อง
ความเหนื่อยแห่งสุจัก	พลันสร้าง
กุจักสุภเบื่อง	หนานั้นพลันเกษม
เป็นผีสามยอดแล้ว	ยังราย สานอ
ปวดเจ็บใครจักหมาย	เชื่อได้
ไซเป็นแต่ส่วนกาย	เค็ยรกลัด กลุ่มแฮ
ใครขอเป็นจึงผู้	นั้นนั้นเห็นจริง." ๕๖

ฯลฯ

สมเด็จพระยาจักรีทรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์นี้ถวายตอบดังนี้

"ขอเคชะเบื่องบาท	วรราชะปกตี
โรคมขามผู้มี	มะนะตั้งกัญญู
ใครรับพระราชทาน	อานราชนิพนธ์คุณ
ทั้งโคลงและฉันท	ชาจิงตรีคำริตาม
อันพระประจวรครึ่ง	นี้แท้ทั้งผไทสยาม
เหล่าชาพระบาทความ	วิตกพนจะอุปมา
ประสาแต่อยู่ไกล	ทั้งรู้ไซวาหนักหนา
เลื้อคเนื้อผิเจ้าอย่า	ไต่หายไต่จะชิงถาย
ทุกหนาทูกตาคู	บพผจะพึงสบาย
ปรับทุกขทุรนทุราย	กันมิเวนนิวาวัน

๕. "พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๕ พระราชทานแด่กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ
 ใน ขุมนมพระกวีนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักรีราชานุภาพ
 (พระนคร : สำนักพิมพ์อุดม, ๒๔๙๕), หน้า ๔๔

<p> ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ </p>	<p> ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ </p>
<p> ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ </p>	<p> ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ </p>

เปรียบตัวเหมือนอย่างมา
 ผูกเครื่องบังเหียนอาน
 คอยพระประทับอาสน์
 ทามแคะพระทัยไท
 ไกลไกล บ่ไคเลือก
 ทรายเทาจะถึงวา
 ขอตายให้คาหัดับ
 เกิดมาประสบภาร
 ถวายเคชะบุญญา

สตัยขางงไคสำ
 ขอจงวราพาธ
 พระจิตตพระวรกาย
 ขอจงสำเร้จรา
 ปกษาฝาดะออง
 ขอเหตุที่ขุนซัด
 จงคล้ายเหมือนลายปี
 ขอจงพระชนมา
 เพิ่มเกียรติอนุกุล

นี่เป็นพาหนะยาน
 ประจำหน้าพลับพลาชัย
 กระทบบาทจะพาไคล
 จะชักไปซ้ายขวา
 จะกระเคือกเต็มประกา
 ระชีวิตมลายปราณ
 กล้วยขึ้นับว่าชายชาญ
 รุระไคบ่าเพ็ญท่า
 ภันิหารแหงค้ำ

ฤทธิคังมโนหมาย
 บรรณาถเร่งเคลื่อนคลาย
 จงนองพนที่หมนหมอง
 ชะประสงคที่ทรงปอง
 พระบาทให้สามัคคี
 จะวิบัติพระชั้นตี
 จงดื่มเล็กละลายสูญ
 ยุ สถาวรพูน
 สยามรัฐพิพัฒนผล." ๕๗

๕๗

"พระนิพนธ์ของกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ ถวายตอบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว" ใน ขุมนมกวีนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรง-
 ราชานุภาพ , หน้า ๔๓ - ๔๔

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอ่านพระนิพนธ์
 คำฉันทถวายทอดแสงความจงรักภักดีนั้นแล้ว ก็กลับคืนทรงสำราญพระราชหฤทัยขึ้นได้
 บาง สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้เองว่า "พอได้รับก็รีบเขียนถวาย
 ตอบทันที ไม่มีร่างเก็บไว้ แต่มีคนเขมมออกมาพาทรงจบแล้ว ก็กลับเสวยพระโอสถตอ
 ไป และกลับเสด็จออกได้ในไม่ช้า" ขอความที่ยกขึ้นมาอย่างนี้ แม่ว่าจะเป็นเรื่องใน
 เหตุการณ์เพียงตอนเดียว แต่ก็ เป็นเหตุการณ์ตอนที่สำคัญที่สุดของประเทศ และเป็น
 หัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของประวัติศาสตร์ไทยด้วย และก็พอจะชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของ
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพในอีกทัศนะหนึ่งด้วย

ในรัชกาลที่ ๕ นี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพมิได้ทรงเพียง
 แต่เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเท่านั้น แต่ยังทรงเป็นที่ปรึกษาราชการทั่วไปของ
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยพฤตินัยด้วย ทั้งที่พิจารณาจากหลักฐานที่มีผู้เขียน
 ไว้ว่า

"พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงแต่งตั้งให้สมเด็จพระยาคำรง-
 ราชานุภาพเป็นอัครมหาเสนาบดี หรือนายกเสนาบดีโดยเปิดเผยทางราชการก็ไม่ได้
 และราชการของกระทรวงต่าง ๆ ที่เป็นราชการสำคัญก่อนที่จะนำออกรับสั่งในการที่ประ
 ชุมเสนาบดี ก็ทรงส่งมาให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงและถวายความเห็น
 ก่อนทุกเรื่อง" ^{๕๕}

นอกจากนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยัง
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้จัดการ
 ศึกษาของพระโอรสหลายพระองค์ และครั้งเมื่อพระเจ้าลูกยาเธอขุนใหญ่ทรงสำเร็จ

๕๕. ม.จ. พูนพิศมัย ทิศกุล, คุณานุสรณ์ (๒๔๘๘), หน้า ๗๑

๕๖. พระยามหาอมมาตยาธิบดี, "เรื่องมหาดไทย" อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันกั
 ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ ๖๐ ปี บริบูรณ์ พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๕,
 หน้า ๕๓ - ๕๔

การศึกษาจากต่างประเทศแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงให้ฝึกงานอยู่ใน
กระทรวงมหาดไทยก่อนทั้งสิ้น เช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ กรมหลวง
ราชบุรีดิเรกฤทธิ์ และกรมหลวงปราจิณกิติบดี เป็นต้น เพราะเหตุนี้จึงกล่าว
ได้ว่าสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าลูกยา
เธอ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ หลายพระองค์ ซึ่งล้วนแต่ได้
ทรงมีบทบาทสำคัญในวงการเมือง และการปกครองของประเทศในเวลาต่อมาทั้งสิ้น

ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้เสด็จประ
ทับอยู่ในพระนคร มักจะทรงมีพระราชหัตถเลขาหรือพระราชโอรสมาถึงสมเด็จ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพอยู่เสมอ เช่นในคราวที่เสด็จประพาสยุโรปทั้งสองครั้ง
หรือเสด็จตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่สมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพมิได้ตามเสด็จ
เป็นต้น ทั้งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า คำกล่าวที่ว่า "ทรงเป็นเสนาบดีที่ต่อพระราช
อัชฌาศัย และเป็นมนตรีที่ไว้วางพระราชหฤทัย" เป็นความจริงเพียงไร อนึ่งเมื่อ
ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคตเพียง ๕ เดือน
พระองค์ได้เสด็จไปที่วังเชิงสะพานค้ำรางสถิตย และพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์
กับแหวนให้สมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพ แล้วทรงมีรับสั่งว่า

"กรมคำรงเขอกับฉันเหมือนกับได้แต่งงานมานานแล้ว ขอให้เขอ
รับแหวนวงนี้ เป็นแหวนที่ฉันได้ใส่อยู่เองไว้เป็นของขวัญวันเกิดกับรูปที่ฉันถ่ายเมื่อ
อายุเท่าพระพุทธเลิศหล้า อันนับว่าเป็นสวัสดิมงคล ขอให้เขามีความสุข ความเจริญ
มั่นคง และให้อายุยืนจะได้อวยกันรักษาแผนดินต่อไป."

อันที่จริงเมื่อพิจารณาอย่างละเอียดแล้ว จะเห็นว่า ความสำเร็จต่าง ๆ
ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพนั้น ขึ้นอยู่กับพระมหา

กรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ไต่ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูอยู่ตลอด
มาเป็นนอຍมาก เพราะเหตุนี้พระประวัติทุกตอนของพระองค์ท่าน จึงเกี่ยวของ
กับพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ โดยตลอดอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๕ แล้ว พระองค์ท่านยังคงดำรงตำแหน่งเสนาบดี -
กระทรวงมหาดไทยต่อมาอีก ๕ ปี และหลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๖ ก็ไต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งที่สำคัญของแผ่นดิน
อีกหลายคราว ทั้งยังทรงยกย่องและถวายเกียรติยศแก่สมเด็จพระยาคำรงราชา -
นุภาพอย่างสูง ในฐานะที่ทรงเป็นพระญาติผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดพระองค์หนึ่ง ซึ่งมีหลัก
ฐานปรากฏอยู่ในข้อความที่ทรงพระราชนิพนธ์สลักพระบรมฉายาลักษณ์พระราชนา
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ว่า

"ถวายกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ผู้เป็นทั้งญาติผู้ใหญ่ที่นับถือเป็น
มนตรีที่ไว้วางใจ และเป็นสหายที่ตองอภัยศรัทธาชานานในวันขึ้นตำแหน่งใหม่" ๖๑

ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรง
ยกย่องสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพไว้ในตำแหน่งสูง เพราะนอกจากทรงเป็น
ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ไต่ทรงกระทำคุณความดีมาเป็นอเนกประการในรัชกาลก่อน ๆ
แล้วยังทรงมีฐานะเป็นพระปิตุลา (อาว) ของพระองค์ด้วย แมว่ารัชกาลนี้จะไม่
ยาวนานเท่าที่ควร แต่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพก็ทรงมีโอกาสรับราชการ
สนองพระเดชพระคุณหลายตำแหน่ง เช่น ทรงเป็นอภิรัฐมนตรี และองคมนตรีที่ปรึกษา
ในพระองค์ ทรงจัดการเสด็จพระพาสถวายคราวหนึ่ง และทรงเป็นนายกราชบัณฑิตย -
สภาจัดการหอพระสมุด และพิพิธภัณฑตลอดจนโบราณคดี เป็นที่พอพระราชหฤทัยดังนี้

เป็นต้น และในรัชกาลนี้เอง คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ พระองค์ท่านก็ได้รับพระราชทานพระอิสริยยศสูงที่สุด คือเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรัง-ราชานุภาพ คำประกาศเลื่อนกรมในครั้งนั้น มีข้อความสดุดีพระเกียรติคุณพระองค์ท่านไว้มากมาย สมควรยกขึ้นมาอ้างสักตอนหนึ่ง ดังนี้คือ

".... นอกจากพระเกียรติคุณดังได้พรรณามา ยังควรยกย่องว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระคำรังราชานุภาพ ซึ่งคุณเคยราชการจะหาผู้อื่นเสมอเหมือนได้ยาก เพราะได้ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งสำคัญมาช้านานนับถึง ๓ รัชกาล และได้ทรงทำคุณประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองมาเป็นอันมาก แม้ เจริญพระชนมายุยิ่งขึ้นแล้ว ก็มีใตหยอนพระวิริยะ ยังทรงอุทิศสาสนของพระเดชพระคุณด้วยความจงรักภักดีแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในเวลานี้ก็นับว่าเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นหลักราชการและเป็นที่ยิ่งไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของคนทั้งหลายทั่วไปเป็นอันมาก" ๒๒

ในตอนต้นรัชกาลที่ ๘ เป็นระยะเวลาที่สมเด็จพระยาคำรังราชานุภาพประทับที่วังการเมืองอยู่ ณ เกาะปឹង แต่กระนั้นพระองค์ก็ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือ เรื่อง "พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช" ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๘ เป็นเครื่องแสดงความจงรักภักดีทางหนึ่งด้วย อย่างไรก็ตาม กิติ พระองค์ท่านได้เสด็จสิ้นพระชนม์ในรัชกาลนี้เอง รวมเวลาที่ทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ถึง ๕ รัชกาล

๒๒ ดูรายละเอียดได้จากคำประกาศเลื่อนกรมจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระคำรังราชานุภาพ เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรังราชานุภาพในภาคผนวก ก.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในทัศนะของชาวต่างประเทศ

พระนามของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้น ไม่เพียงแต่จะเป็นที่รู้จักกันอยู่ทั่วไปในบรรดาคนไทยเท่านั้น แต่ยังเป็นที่ยอมรับกันอย่างแพร่หลายในหมู่ชาวต่างประเทศด้วย เพราะในรัชกาลที่ ๕ เป็นเวลาที่ไทยต้องเกี่ยวข้องกับต่างประเทศมากที่สุดสมัยหนึ่ง ทั้งในด้านการค้าขาย การทูต การเมือง และการศาสนา ประกอบกับหน้าที่ราชการของกระทรวงมหาดไทยในสมัยที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงว่าการอยู่นั้น มีขอบเขตอย่างกว้างขวาง ซึ่งยังผลให้พระองค์ท่านต้องทรงติดต่อกับชาวต่างประเทศอยู่ตลอดเวลา และด้วยพระปรีชาสามารถอันพิเศษ ตลอดจนพระอัจฉริยภาพที่โอบอ้อมอารีสุภาพนุมนวล และอ่อนน้อมถ่อมเบาของพระองค์ท่านนี้เอง ได้ช่วยแก้ไขปัญหายุ่งยากระหว่างประเทศที่เกิดขึ้นในขณะนั้นหลาย หรือให้สิ้นสุดลงได้เป็นอย่างดี บรรดานักการเมือง รัฐบุรุษ นักการทูต พ่อค้าและนักสอนศาสนาชาวต่างประเทศที่ใคร่เข้ามาในประเทศไทยระหว่างรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๗ ย่อมรู้จักสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นอย่างดีในพระนามว่า "Prince Damrong"

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผู้ที่ได้มีโอกาสเข้าเฝ้าใกล้ชิดพระองค์ท่านทุกคนย่อมเว้นเสียมิได้ที่จะกล่าวสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระองค์ท่านไว้ในทัศนะต่าง ๆ กันดังนี้

คอกเตอร์ ฟรานซิส บีแซย์ส (พระยากัลยาณไมตรี) ที่ปรึกษาทางกฎหมายชาวอเมริกันประจำราชสำนักไทยในรัชกาลที่ ๖ กล่าวไว้อย่างน่าฟังตอนหนึ่งว่า

"เจ้านายชั้นสูงผู้ทรงเป็นที่รักชอบสักการะของปวงชนทั่วไปมีหลายพระองค์ แต่ที่นับว่าเด่นที่สุดก็คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงรับราชการในตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย นับว่าทรงมีอำนาจวาสนาไม่น้อยพระองค์หนึ่ง พระองค์ทรงเป็นเจ้านายที่ทรงสามารถ ทรงได้รับการกลมเกลียวบรมมาอย่างดีแล้ว เคยเสด็จประพาสนานาประเทศตะวันตกมามากมายและก็ยังทรงติดคอกอยู่เสมอกับประเทศเหล่านั้น...."

เสด็จในกรมพระยาดำรงทรงมีพระอุปนิสัยที่เลิศ ทรงสามารถที่จะมองลึกซึ้งถึงคุณค่าของคนในการสรรหาชั้นเยี่ยมยกมาใช้ได้เสมอ.... พระองค์ท่านทรงสะสมของดีเยี่ยมไว้ให้เป็นสมบัติของชาติตลอดมา.... ชาวเจ้าได้มีโอกาสเข้าเฝ้า และอยู่ร่วมกับพระองค์ในตอนเย็นบ่อย ๆ ที่วังของพระองค์ท่าน ทำให้ได้ความรู้กว้างขวางขึ้นอีกมากจากพระปรีชาของพระองค์...."^{๖๓}

๖๓

อายะคา กิรินกุล เสนอ บุญยเกียรติ สุขุม นิระวัฒน์ สมนึก เพชรพริ้ม, ผู้แปลรวม, พระยากัลยาณไมตรี (Francis B. Sayre) พิมพ์ครั้งที่ ๑ (พระนคร : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๐๕), หน้า ๑๐๗ - ๑๐๘

ส่วนซาลวาทอร์ เบสโซ (Salvatore Besso) นักกฎหมายชาวอิตาลี ผู้ซึ่งเคยเข้ามาเมืองไทย ในรัชกาลที่ ๒ และได้มีโอกาสเข้าเฝ้าสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพหลายครั้ง ได้บรรยายพระอัชฌาศัยของพระองค์ท่านไว้ว่า

"ข้าพเจ้าเต็มไปด้วยความสนใจอย่างลึกซึ้งและมีอาจจะลืมใจต่อการเข้าเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ผู้ซึ่งทรงเป็นสมมองของประเทศไทย ... ข้าพเจ้ากำลังเขียนเพื่อสรรเสริญพระองค์ท่านก็จริงอยู่ แต่ในเวลาเดียวกันก็เป็นการสมควรที่จะกล่าวได้ว่า เจ้านายพระองค์นี้ ผู้ซึ่งตรัสภาษาอังกฤษได้อย่างนามหัตศจรรยา ทรงมีศิลปะแห่งการต้อนรับ และทำให้แขกของพระองค์รู้สึกเป็นกันเอง ข้าพเจ้าเชื่อว่าผู้ที่มิคุ้นเคยกับชนนี้มีใจก็แต่เพียงสมเด็จพระราชินีมาเกอรिता พระเจ้าไกเซอร์ และกษัตริย์ของเราเท่านั้น" ๒๕

เซอร์โจเซฟ ครอสบี (Sir Josiah Crosby) นักการทูตชาวอังกฤษ ซึ่งเคยเป็นเอกอัครราชทูตอังกฤษ ประจำประเทศไทยสมัยหนึ่งได้แสดง

๒๕

C. Mathew's (trans.), Siam and China (London : Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & co., Ltd.n.d.), p. 31

"I am full of the exceedingly interesting and unforgettable audience which I had with His Royal Highness, Prince Damrong, the brain of Siam ! ... I am writing at length to the tribuna, but in the meantime it is enough to say that this prince, who speaks English marvellously, has an art of receiving and putting one at ease, possessed only, I believe, by Queen Margherita, the Kaiser and our King"

ทัศนคติของท่านต่อสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพในฐานะนักการทูตไว้อย่างน่าสนใจว่า

"พระองค์ท่านทรงมีทั้งความเฉลียวฉลาดและสติปัญญาในการเจรจา
พาที ทรงสามารถรักษาความสัมพันธ์ในการติดต่อกันมิตรกับบุคคลต่าง ๆ ในคณะทูต
ทุกชั้น พระองค์ท่านทรงได้รับความชื่นชมและความเคารพจากบุคคลทั้งปวง เป็น
อย่างมากด้วย" ๖๕

อนึ่ง เซอร์ราล์ฟ พาเกต (Sir Ralph Paget) กงสุลอังกฤษประจำ
ประเทศไทยอีกผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นพระสหายสนิทของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพก็ได้
กล่าวสรรเสริญว่า ในการเจรจาปัญหาทางการเมืองนั้น พระองค์ท่านทรงมีพระทัย
กว้างขวางพอที่จะรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น และทรงรู้จักผ่อนหนักผ่อนเบาในสถานการณ์
ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ตลอดจนทรงรักษาคำมั่นสัญญาอยู่เสมอ นับว่าทรงมีคุณสมบัติ
ที่ดีเลิศของรัฐบาล และด้วยความซื่อสัตย์และความเด็ดเดี่ยวในเชิงความคิดของ
พระองค์ท่านนี้เอง ยังผลให้ทรงเป็นที่นับถือของคนทั้งประเทศ อันนับว่าเป็นเกียรติยศ
สูงสุดที่ทรงได้มาถวายพระองค์เองอย่างแท้จริง ๖๖ ท่านผู้นี้ได้กล่าวถึงความ
สำคัญของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพที่ทรงมีต่อเมืองไทยไว้อีกตอนหนึ่งว่า

๖๕

Sir Josiah Crosby, Siam : The Crossroad. (London : Hollis &
Carter Ltd., 1945), p. 24 "...He was both wise and witty in
his conversation and he maintained cordial contact with the
members of the Diplomatic Corps, by whom he was greatly liked
and respected."

๖๖

Sir Ralph Paget, "Prince Damrong", Dedication to Prince
Damrong of Siam (1947), pp. 2 - 3

"ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า ถ้าไม่ใช่เพราะพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ผู้ทรงมีพระสติปัญญาเฉียบแหลม มีความสามารถในการทำงาน และมีความรอบรู้ในกิจการของประเทศ เป็นผู้ช่วยอยู่ด้วยแล้ว ไทยก็อาจถูกคุกคามอิสรภาพจากประเทศเพื่อนบ้านที่มีอำนาจมากกว่าเป็นแน่แท้" ๒๗

สิ่งที่ทรงได้รับยกย่องจากชาวต่างประเทศว่าทรงเหมือนนักบิสมาร์ค พระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) มากที่สุดคือ ทรงมีชั้นพิธีกรรมในศาสนา เพราะแม้ว่าพระองค์ท่านจะทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัด และทรงเข้าพระทัยในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง แต่ก็ทรงสนพระทัยศึกษาหาความรู้เรื่องราวของศาสนาอื่น ทั้งยังทรงคบหาสมาคมได้กับบุคคลทุกชั้นโดยไม่ทรงถือศาสนาเป็นเครื่องกีดกัน ไท้ทรงมีส่วนสนับสนุนกิจกรรมของศาสนาต่าง ๆ ในประเทศไทยหลายครั้ง เช่นทรงสนับสนุนการตั้งโรงเรียนอัสสัมชัญของคณะสอนศาสนา นิกายโรมันคาทอลิกที่กรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ (ค.ศ. ๑๙๒๘) คณะมิชชันนารีอเมริกันจัดงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งการดำเนินงานเผยแพรศาสนาในเมืองไทย สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพก็ทรงมีส่วนช่วยเหลือและประทานคำแนะนำหลายประการ ยังผลให้รัฐบาลไทยให้ความช่วยเหลือในเรื่องสถานที่ และการจัดงาน อนึ่งยังไ้ทรงพระนิพนธ์ค่านำหนังสือประวัติการทำ

๒๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓

"...I am of opinion that but for King Chulalongkorn's wisdom, backed by Prince Damrong's Perspicacity, energy and grip on the country, the independence of Siam might have been seriously threatened by interests of her more powerful neighbours.

งานของมิชชันนารีในระยะ ๑๐๐ ปีด้วย พระองค์ท่านได้ประทานความสนิทสนมแก่บุคคลในคณะเผยแผ่คริสต์ศาสนาทั้งสองนิกาย การกระทำดังกล่าวนอกจากแสดงให้เห็นประจักษ์ถึงพระอัธยาศัยเอื้อเฟื้อที่มีอยู่ประจำพระองค์แล้ว ยังชี้ให้เห็นว่าพระองค์ท่านได้ทรงมีส่วนแสดงความรู้สึกในบุญคุณของคนชาติอื่นทั้งชายและหญิงที่ได้มาทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาวไทยไว้เป็นอย่างมาก

แม้แต่ชาวต่างประเทศซึ่งมิได้มีส่วนได้ส่วนเสียในผลประโยชน์ใด ๆ ทั้งยังไม่เคยเข้ามาในเมืองไทยเลย เพียงแต่ได้มีโอกาสรู้จักสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพในเวลาสั้น เมื่อคราวเสด็จยุโรปครั้งที่ ๒ เช่น มร.ซาเคอแมน (Mr. Saderman) กงสุลสยามประจำฮอลแลนด์ก็ยังสามารถมองเห็นคุณลักษณะอันวิเศษของพระองค์ท่าน ดังที่เขาได้ทูลสรรเสริญกับ ม.จ. พูนพิศมัยว่า

"จริงนะ ๆ พรินเซส, ท่านมีสิทธิเต็มที่ ๆ จะภาคภูมิใจในพ่อของท่าน คนชนิดนี้เกิดมาเพื่อโลก เขาเป็นคนของโลกจริง ๆ โลกเรามีคนชนิดนี้อยู่เพียง ๔ - ๕ คนเท่านั้น เหนือคนหนึ่งใน ๔ - ๕ คนนี้ไปเกิดในเมืองไทย"^{๒๘}

จริงอยู่นักเขียนจะมีจิตใจยุติธรรมหมดทุกคนไม่ได้ แต่กระนั้นก็ไม่มันักเขียนฝรั่งที่ได้เขียนหนังสือเรื่องเมืองไทยคนใดสามารถหาข้อผิดในสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้แม้แต่คนเดียว เช่น เฮนรี นอร์แมน (Henry Norman) ผู้เขียนเรื่อง "ตะวันออกไกล" มีฉันทาคติในการที่จะต้องการให้เมืองไทยเป็นเมืองขึ้นมากที่สุดทีเดียว แต่หนังสือคำหั้นผู้คนทุกคนในเมืองไทย แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้รับราชสกุติทั่วโลก เขาก็มิได้ละเวน แต่เขาไม่อาจจับผิด

^{๒๘} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, "ห้องคำรง," ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ และงานทางการปกครองของพระองค์, หน้า ๒๘

สมเด็จพระยาตากำรกราชานุภาพได้ และเขาจำต้องสรรเสริญพระองค์ท่านโดยตลอด
 เรื่องที่เขาแต่งเกี่ยวแกเมืองไทยในหนังสือเล่มนั้น^{๖๘} ผู้แต่งหนังสือชาวต่างประเทศ
 บางคนถึงกับแต่งหนังสืออุทิศถวายพระองค์ท่านเป็นเกียรติยศ เช่นนายเอ. อาร์. วูด
 ผู้แต่งหนังสือ "ประวัติศาสตร์ของประเทศไทย" (A History of Siam) เป็นต้น^{๗๐}

ทั้งนี้ยอมแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา-
 ตากำรราชานุภาพนั้นมิได้เพียงแต่ทรงพระปรีชาสามารถในกิจการด้านต่าง ๆ อย่าง
 ยอดเยี่ยมเท่านั้น แต่ทรงมีคุณลักษณะ คุณธรรม และพระจริยาวัตรสวนพระองค์ที่
 ถึงงามมาตลอดพระชนม์ชีพทุกประการ เพราะเหตุนี้จึงถือได้ว่าพระองค์ท่านทรงเป็น
 อัจฉริยะบุคคลโดยแท้จริง

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๖๘} สุตักษณ์ สิวรักษ์, สมเด็จพระยาตากำรกราชานุภาพ, หน้า ๑๖ - ๑๗

^{๗๐} ดูรายละเอียดได้จากโคลงภาษาอังกฤษที่นายเอ. อาร์. วูด แต่งอุทิศถวาย
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตากำรกราชานุภาพ ในหนังสือ A History
 of Siam ฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๗